

Goudmerels

Dirk Coster en Lise Meitner

in tijden van nazi's en atoombommen

TER VERPOOZING, PEIZE (NL)

ISBN 978-94-92546-57-9

NUR 307

© Auteur

Opmaak: Gerard Stout

www.gerardstout.nl

Contact: chretienshouteten@kpnplanet.nl

Contact: gerardstout@kpnmail.nl

Druk: Biblion, Zoetermeer

Eerste druk: 2019

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm, digitale bestanden of op welke wijze dan ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Goudmerels

Dirk Coster en Lise Meitner

in tijden van nazi's en atoombommen

Chrétien Schouteten

Ter Verpoosing

Ter nagedachtenis aan Dirk Coster

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	10
Personages	12
Brieven en scènes	13
Biografische notities over Dirk Coster	91
Bronnen	96
Dankwoord	98
Over de auteur	100

Voorwoord

In 2010 las ik dat de natuurkundige Lise Meitner in 1938 uit Nazi-Duitsland naar Nederland was gevlucht. Bij haar vlucht vanuit Berlijn naar Groningen had Dirk Coster, hoogleraar natuurkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, een belangrijke rol gespeeld. De naam Lise Meitner kende ik vaag. Ik wist dat ze samen met Otto Hahn medeontdekker was van kernsplitsing. Dat ze Joods was wist ik niet. Van Dirk Coster had ik helaas nog nooit gehoord. Ook niet dat hij Lise Meitner bij haar vlucht had geholpen. Dat verbaasde me, omdat ik – al was het zo'n dertig jaar later - aan de Rijksuniversiteit Groningen scheikunde had gestudeerd en er enige jaren had gewerkt. Ik was ook teleurgesteld dat ik hem niet kende, omdat ik vermoedde dat Dirk Coster een inspirerend mens was geweest.

Ik had altijd al grote belangstelling gehad voor de rol die natuurwetenschappers speelden in de samenleving. Als leraar scheikunde ging mijn interesse uit naar ethische dilemma's van natuurwetenschappers in tijden van totalitaire regimes en/of oorlogen. Samen met mijn leerlingen vroeg ik me af hoe zij omgingen met hun maatschappelijke verantwoordelijkheid wanneer hun (wetenschappelijke) vrijheid onder druk werd gezet, beperkt werd of zelfs volledig van hen werd afgenomen. Welke afwegingen maakten ze bij de dilemma's waarmee ze werden geconfronteerd? Welke rol speelde hun geweten? Welke invloed hadden hun keuzes op de samenleving en op hun eigen leven? Het verhaal van de vlucht van Lise Meitner kwam voor mij als een grote verrassing. Waarom koos zij voor Groningen? Ik ging vrijwel meteen op zoek naar het verhaal achter Lise's vlucht. Welke rol had Dirk Coster hierbij gespeeld? Ik ging zijn bijdrage aan haar

vlucht zien als een bijzondere daad van ‘persoonlijke vluchtelingen hulp’. Dit wakkerde mijn belangstelling alleen maar verder aan. Allerlei vragen kwamen bij me op. Hoe groot was het gevaar waarin Lise zich bevond? Waardoor had Lise pas in 1938 besloten om te vluchten? Wat had Dirk bewogen om in actie te komen? Wat was tijdens de vlucht gebeurd? Hoe had de vlucht Lise’s verdere leven beïnvloed? Waardoor is de actie van Dirk tegenwoordig zo weinig bekend? Heeft Dirk wel voldoende erkenning gekregen voor zijn moedige daad?

Tijdens mijn zoektocht naar informatie maakte ik gebruik van diverse bronnen. De belangrijkste bron was de biografie *Lise Meitner – A Life in Physics*, van de hand van Ruth Lewin Sime. Ik ontdekte verrassende gebeurtenissen en achtergronden en kreeg steeds meer inzicht in Lise’s ideeën, gevoelens en karakter. Over Dirk Coster was helaas weinig bekend. Er was geen biografie over hem geschreven, maar gaandeweg kreeg ik een duidelijker beeld van zijn leven. Mijn vermoeden dat Dirk Coster een inspirerend mens was geweest, bleek te kloppen. Dirk had in tijden van fascisme en nationaalsocialisme de moed om mensen in nood te helpen. Ik vind dat Dirk Coster om die reden niet vergeten mag worden.

Ik vond het bijzonder boeiend om het leven van Lise Meitner en Dirk Coster te onderzoeken. Mijn bevindingen heb ik verwerkt in *Goudmerels*, een ‘leesversie’ die ook als basis kan dienen voor een ‘toneelversie’. Ik heb steeds geprobeerd te schrijven in de geest van de gebeurtenissen en de achtergronden. Hier en daar heb ik bepaalde personen niet vermeld ter wille van de toegankelijkheid van de ‘leesversie’ en de beperking van het aantal personages in de ‘toneelversie’.

Dirk Coster werd in 2017 geselecteerd voor de *Alumni Walk of Fame* van de TU Delft voor zijn uitzonderlijke loopbaan en specifiek als medeontdekker van het element Hafnium. Ook is planetoïde 10445 naar Dirk Coster vernoemd. Ik sluit me volledig aan bij de uitspraak van de beroemde natuurkundige Wolfgang Pauli (Nobelprijs voor de Natuurkunde in 1945), die in 1938 in een gelukstelegram aan Dirk Coster schreef: *“You have made yourself as famous for the abduction of Lise Meitner as for the discovery of Hafnium.”*

Ik hoop dat *Goudmerels* kan bijdragen aan meer bewustwording dat Dirk Coster meer erkenning verdient. Een erkenning, die nabij, zichtbaar en tastbaar is. Ik hoop dat hem die erkenning alsnog wordt verleend.

Inleiding

Het toneelstuk, dat gebaseerd is op historische feiten, speelt direct na de Tweede Wereldoorlog als Dirk Coster, hoogleraar natuurkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, en Lise Meitner, een bevriende Oostenrijkse natuurkundige die in Zweden woont, een briefwisseling starten.

Dirk Coster heeft vijf jaar Duitse bezetting achter de rug en kampt met gezondheidsproblemen. Lise Meitner heeft gelukkig geen oorlog meegemaakt, omdat Zweden neutraal bleef. Voordat ze in Zweden woonde, werkte Lise in Duitsland. In Berlijn gaf ze leiding aan onderzoek op het gebied van de kernfysica. Hierbij werkte ze samen met de chemicus Otto Hahn. Toen ze in 1938 – na de Anschluss van Oostenrijk – ernstig werd bedreigd vanwege haar Joodse afkomst, wist ze Nazi-Duitsland te ontvluchten. Hierbij heeft Dirk een belangrijke rol gespeeld.

Na haar vlucht zijn Otto Hahn en Lise Meitner heimelijk blijven samenwerken. Op zijn verzoek geeft ze eind 1938 een verklaring bij voor hem onbegrijpelijke resultaten van experimenten, die hij in Berlijn heeft verricht. Daarmee heeft Lise een bijzonder belangrijke bijdrage geleverd aan de ontdekking van kernsplitsing. Een ontdekking die de moderne natuurkunde en de wereld zou veranderen.

In hun brieven kijken Dirk en Lise terug op de verschrikkingen van de oorlog en de Holocaust. Voor het eerst komt Lise's traumatische vlucht uit Duitsland in haar herinneringen terug.

Als blijkt dat Amerika atoombommen heeft gebruikt, wordt Lise – volkomen ten onrechte - door de media beschouwd als de 'Joodse moeder van de bom'. Op het eind van de Tweede Wereldoorlog worden tien Duitse atoomgeleerden, waaronder Otto Hahn, door de geallieerden gevangengenomen en heimelijk afgeluisterd om te achterhalen hoe ver deze wetenschappers waren met het ontwikkelen van een Duitse atombom. In haar gedachten voert Lise vele malen gesprekken met Otto over de rol die de Duitse atoomgeleerden in Nazi-Duitsland hebben gespeeld. Het wordt duidelijk dat ze heel verschillend terugkijken op hun gezamenlijk onderzoek dat tot de ontdekking van kernsplitsing heeft geleid. Ook in de wetenschappelijke wereld oordeelt men heel verschillend over hun bijdragen aan deze ontdekking. Een en ander heeft grote gevolgen voor hun onderlinge verhouding.

In de laatste brieven maken Dirk en Lise zich grote zorgen over de toekomst. Ze denken na over de vraag hoe de atoomgeleerden de kernfysica-in-dienst-van-de-oorlog kunnen loslaten en hun maatschappelijke verantwoordelijkheid kunnen nemen. Hoe zouden ze in het atoomtijdperk kunnen bijdragen aan de opbouw van een duurzame wereldvrede?

Personages

Dirk Coster, hoogleraar natuurkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Lise Meitner, met Dirk Coster bevriende natuurkundige.

Otto Hahn, scheikundige, vriend en oud-collega van Lise Meitner.

Duitse officier, hoofd bewakingsdienst in een Emslandkamp.

Duitse grenswacht in Nieuweschans.

Groningen, 15 mei 1945

Lieve Lise,

Laat ik met een excuus beginnen. Of eigenlijk met twee, want -zoals je ziet- schrijf ik erg bibberig. De oorlog en mijn ziekte hebben me namelijk ernstig verzwakt. Ik hoop echter dat je mijn brief toch nog kunt lezen. Verder schrijf ik -wellicht tot je verbazing- in het Engels en niet in het Duits. Ik kan de taal van de voormalige vijand, de taal van misdadigers en onderdrukkers, niet meer uit mijn pen krijgen. Maar Lise, je kunt me helpen door in het Duits terug te schrijven. Dan raak ik er weer langzaam aan gewend dat Duits nog steeds door fatsoenlijke mensen kan worden gebruikt.

De laatste tijd vraag ik me af of Duitsers -gemiddeld gesproken- kwaadaardiger zijn dan andere mensen. Terugkijkend op de jaren 40-45 zou ik denken van wel. Duitsers hebben ons land verwoest en leeggeroofd. Ze hebben de machines van onze fabrieken en onze locomotieven en treinstellen gestolen. Ze hebben onze bruggen en onze haveninstallaties opgeblazen. Ze hebben ons voedsel opgegeten.

Wij hebben honger geleden, maar konden ons nog enigszins redden, vanwege de nabijheid van het Groninger platteland en de aardappelen en groentes die we in de tuinen van de universiteit wisten te verbouwen. Miep en ik en de kinderen waren altijd erg blij met de voedselpakketten die jij ons stuurde. We zullen dat nooit vergeten. Maar ons leed is onvergelijkbaar met de ellende van veel Nederlanders in de grote steden in het westen van het

land. Lise, je kunt de vreselijke verhalen die hierover verteld worden ècht geloven. Ik kon de gedachte niet verdragen dat veel van mijn familieleden en vrienden haast stierven van de honger. De moffen maakten het ons onmogelijk om enige hulp te geven. We konden er niet van slapen, maar gelukkig slaagde ik er af en toe in om hen te misleiden en mijn familie en vrienden wat voedsel te sturen. De pakketten waren vermomd als breekbare wetenschappelijke instrumenten.

Nederland heeft erg geleden. De Duitsers hebben onze jonge mensen, onze beste arbeidskrachten, naar Duitsland gedeporteerd en als slaven misbruikt voor hun oorlogsindustrie.

Wat de Joodse medeburgers hebben meegemaakt is met geen pen te beschrijven. Ze zijn in smerige, volgepakte veewagons afgevoerd en onze bange vermoedens worden nu bevestigd. Ze zijn op gruwelijke wijze in vernietigingskampen mishandeld en vermoord. Gelukkig kon een deel van de Joden onderduiken.

Tegenwoordig hoor ik om me heen dat de enige goede Duitser een dode Duitser is. Of dat één Duitser geen probleem is, maar twee wel, want die gaan meteen samen in de pas lopen. Maar als ik erover doordenk kan ik niet geloven dat Duitsers een aangeboren kwaadaardigheid hebben. Althans een grotere aangeboren kwaadaardigheid dan anderen. Ik heb er moeite mee dat de overwinnaars, wij dus, ons moreel superieur achten aan alles wat Duits is.

Zoals je wellicht weet, ben ik zelf van Duitse afkomst. De grootvader van mijn grootvader is rond 1800 vanwege armoede uit Duitsland vertrokken en naar Nederland geëmigreerd. Zijn nazaten bleven in

Amsterdam wonen. Ik voel me Nederlander. Maar zijn Nederlanders -gemiddeld gesproken- betere mensen dan Duitsers? Als ik bijvoorbeeld aan de eeuwenlange mishandeling en uitbuiting in de Nederlandse koloniën denk, dan geloof ik daar niet in. Ik vraag me zelfs af of de Duitse cultuur, die zóveel grote denkers, schrijvers, componisten en geleerden heeft voortgebracht, niet hoogstaander is dan de Nederlandse. Ik heb hier geen antwoord op.

Ik kan niet geloven dat de mens van nature slecht is, maar ook niet dat hij van nature deugt. Dit besef verwacht me. Het ondergraaft mijn hoop op een betere toekomst. Ik droom ervan dat we uit de huidige chaos een nieuwe beschaving kunnen opbouwen, die niet eenzijdig op techniek -de nieuwe afgod- en materiële bevrediging is gericht. Die dromen houden in mij het vuur van hoop op een duurzame vrede brandend. Maar zou ik ooit zo'n vrede mee mogen maken?

Er is vier dagen hard gevochten om Groningen te bevrijden. Een deel van het oude stadscentrum is daarbij verwoest, omdat de Wehrmacht er niet over dacht om zich over te geven. Toen de Duitsers uiteindelijk vluchtten, stalen ze onze auto's en fietsen. Alles eigenlijk, als er maar wielen onder zaten. Maar we zijn dankbaar dat we nog leven.

De Groninger bevolking heeft de stad versierd en uitbundig feest gevierd met de Canadese bevrijders. Ik kon er helaas niet aan mee doen. Maar ik heb vanuit onze tuin de Schotse doedelzakspelers gehoord. Wat ging daar een kracht van uit! Ik herinner me dit als een bijzonder moment, omdat ik nooit eerder zo'n groot gevoel van vertrouwen heb mogen ervaren.

De versieringen van het bevrijdingsfeest zijn
inmiddels weer opgeruimd. Nu de puinhopen nog.

In de hoop dat het goed met je gaat,
met een hartelijke groet, ook namens Miep,

Dirk

Stockholm, 10 juni 1945

Beste Dirk,

Wat ben ik blij met je brief! Ik kon hem redelijk goed lezen, dus maak je geen zorgen over je bibberend handschrift. Gelukkig is de oorlog voorbij, zodat je weer kunt aansterken, maar hoe staat het met je ziekte? Wat zeggen de artsen? Hebben zij een prognose uitgesproken?

Het is een zegen dat de oorlog voorbij is en dat jullie weer in vrijheid verder kunnen leven. Ik weet sinds juli '38 wat dat betekent. Ik werd bevrijd uit het onrecht van de onderdrukking. Uit de onmenselijkheid. Mijn vlucht uit Nazi-Duitsland voelde als een risicovolle bevalling. Daarna beleefde ik een wedergeboorte. Onlangs realiseerde ik me dat ik al weer zeven jaar in Zweden zit.

Laat ik allereerst reageren op je dankbaarheid vanwege de toegezonden voedselpakketten. Ben je soms vergeten, Dirk, dat jij me na de eerste wereldoorlog, toen ik in Berlijn grote honger leed, regelmatig voedselpakketten hebt gestuurd? Ik ben dit niet vergeten. Daarom zie ik mijn pakketten als een klein gebaar van dankbaarheid van mijn kant. Wat me momenteel erg bezighoudt zijn de gruwelijke verhalen die ik in de Zweedse kranten lees. Verhalen over de ongelooflijke wreedheden in de Duitse concentratiekampen. Verhalen die alles overtreffen wat ik eerder had gevreesd. Ik kan het niet bevatten. Enkele weken geleden hoorde ik op de Engelse radio een gedetailleerd verslag van de kampen bij Belsen en Buchenwald. Ik heb de hele nacht wakker gelegen en gehuild. De verhalen snijden diep in mijn ziel, maar

brengen me ook ernstig in verwarring. Enerzijds wil ik het liefst alle verhalen horen, anderzijds durf ik de confrontatie met de ellende van de Joodse slachtoffers niet langer toe te laten. Ik hoor nu dat de Duitsers zeggen dat ze het niet geweten hebben. Dat ze niet geweten hebben dat de Joden stelselmatig werden mishandeld, gemarteld en vermoord. Misschien heb je gelijk en zijn Duitsers niet kwaadaardiger dan anderen, maar ik vind dat alle Duitsers -ook de zogenaamd hoogstaande cultuurdragers en wetenschappers- moeten worden gedwongen om dat wat ze -naar hun zeggen- niet geweten hebben alsnog met eigen ogen te gaan aanschouwen. Ze moeten de overlevenden, die -als ik de foto's bekijk- er uitzien als levende skeletten, zelf in de ogen gaan zien. Ik vraag me af of de Duitsers zich dan ooit nog in de spiegel durven aankijken. Maar wat nog veel belangrijker is: zouden de overlevenden ooit nog een menselijk leven kunnen leiden?

Als experimenteel natuurkundige, maar vooral ook als mens, vind ik de experimenten die op gevangenen zijn uitgevoerd ronduit schokkend. Ik ben woedend op de quasi-artsen en dito-wetenschappers die de kampen hebben gebruikt als laboratoria waar alles was toegestaan. Ik vind het beschamend voor de mensheid.

Ik hoorde dat die zogenaamde artsen en wetenschappers experimenteerden met gevangenen in ruimtes waar ze de lucht beetje bij beetje uit wegpompten. Deze proeven kostten het leven aan achthonderd jongemannen. De onacceptabele prijs om vast te stellen dat piloten boven een hoogte van twaalf kilometer niet meer zonder zuurstofmasker kunnen.

Dat was nog lang niet alles. Ik las bijvoorbeeld dat Duitse wetenschappers experimenten deden met gevangenen die langdurig in koudwaterbaden moesten verblijven. Deze martelingen kostten het leven aan zeshonderd gevangenen, maar de Duitsers ontdekten dat neergeschoten piloten maximaal twee en een half uur in de zee konden overleven. Zo kan ik nog een tijdje doorgaan, maar ik bespaar je de details van experimenten met bijvoorbeeld malariaparasieten of streptokokkenbacillen.

Ik voel me als een moeder die ziet dat haar meest geliefde kind hopeloos het spoor bijster is. Ik weet dat deze metafoor mank gaat omdat ik in velerlei opzichten meer het mishandelde kind ben dan de gekwelde ouder, maar emotioneel gezien klopt het wel.

Tegelijkertijd kan ik niet bevatten dat ik zelf buiten de Jodenvervolgning ben gebleven. Waarom ik wel en miljoenen anderen niet? Omdat ik in Berlijn beschermd werd door grote Duitse natuurkundigen? Omdat ik een internationaal bekende natuurkundige was? Omdat ik bezorgde en hulpvaardige collega's had in het buitenland? Omdat jij me bij de vlucht hebt geholpen? Waarom was het lot me zo gunstig gezind? Heb ik 'gewoon' stom geluk gehad dat ik op tijd uit Nazi-Duitsland kon vluchten? Soms voel ik me schuldig dat ik dit geluk heb gehad.

De laatste tijd lig ik 's nachts vaak hele tijden wakker. Ik pieker dan over de toekomst, maar vannacht kwam mijn vlucht uit Duitsland in mijn herinneringen terug. Ik voelde grote dankbaarheid, omdat vasthoudende collega's me hadden weten te overtuigen dat ik groot gevaar liep. Dat was niet gemakkelijk geweest, want ik was door angst volkomen lamgeslagen. Hun inzet

bij de voorbereiding van mijn vlucht kende grote risico's. Pas toen ik hoorde dat jij me in Berlijn zou ophalen om me te 'ontvoeren' en naar Nederland te smokkelen, durfde ik het besluit te nemen om te vluchten. Ik weet zeker dat ik dit zonder jouw hulp nooit had gedurfd. Ik heb eigenlijk nog steeds geen woorden voor deze daad van onbegrensde vriendschap. Ik vond de vlucht een ongelooflijk angstig avontuur dat ik graag had gemist. Ik besef terdege dat ik dankzij jou aan de dood ben ontsnapt. Jij hebt me een nieuw leven bezorgd.

Mijn keuze om naar Zweden te emigreren is achteraf bijzonder gelukkig geweest, want ik kon toen nog niet weten dat Zweden buiten een toekomstige oorlog zou blijven. Ik voel me nog altijd een vluchteling en heb nog steeds heimwee naar mijn leven in Berlijn en vooral naar mijn wetenschappelijk onderzoek zoals ik dat daar heb kunnen uitvoeren.

Jarenlang heb ik niet aan mijn vlucht teruggedacht. Blijkbaar had ik onbewust de vlucht verdrongen. Maar nu Nazi-Duitsland is verslagen, komen flarden van herinneringen bij me boven. Dan hoor ik weer dat geluid van die rijdende trein en voel ik die angst van toen.

Voor altijd in vriendschap verbonden,

Lise

Eerste scène

*Lise en Dirk zitten in de restauratiewagen van een trein.
We horen het geluid van een rijdende trein.*

Lise (*kijkt angstig om zich heen, spreekt zachtjes*):
Ik weet niet ik ben zo (*ze zegt iets onverstaanbaars*)

Dirk (*buigt zich naar Lise*):
Ben je bang, Lise? Dat is niet nodig. Deze trein brengt ons 'gewoon' van Berlijn naar Groningen.

Lise:
Gewoon? Ik heb tot het laatst getwijfeld. Ik durfde niet.

Dirk:
Dat vermoedde ik al. Wat was ik blij, toen ik zag dat je de trein instapte.

Lise:
Het was heel moeilijk ik ben alles kwijt. Alles wat ik nog heb zit in dit koffertje!

Dirk:
Wat heb je meegenomen?

Lise:
Als je blijft Dirk, vraag me niks. Ik ik kan niet ik weet niet

Dirk:
Geen probleem, Lise. Vandaag denk ik voor je.

Lise:
Mijn wereld is volledig ingestort.

Dirk:

Maar vanavond leef je in vrijheid!

Lise:

Dat is nog helemaal de vraag.

Dirk:

Vertrouw op mij, Lise.

Lise:

Jou vertrouw ik helemaal. Dat is geen punt.

Dirk:

Nou dan!

Lise (*ze pakt de krant die uit haar jaszak steekt*):

Maar is de wereld te vertrouwen?

Dirk:

Morgen is jouw wereld anders.

Lise:

Maar vandaag?

Dirk (*kijkt nadrukkelijk naar haar krant*):

Heb je een nazi-krant gekocht?

Lise:

Weet je wat ik las? (*Ze wacht Dirks antwoord niet af*)

Dat geen enkel land Joden wil opnemen!

Dirk:

Dat is toch pure propaganda!

Lise (*kijkt in de krant*):

Nee, dat is de uitkomst van een internationale vluchtelingenconferentie in Évian, in Frankrijk! Daar zijn 32 landen bijeen!

Dirk:

En geen enkel land wil?

Lise:

Geen enkel land.

Dirk:

Nederland ook niet?

Lise:

Nederland ook niet. Ik zal even voorlezen: Nederland heeft zijn medeleven uitgesproken, vooral voor de Joodse kinderen. Het heeft hoog opgegeven over zijn eeuwenoude traditie om vreemdelingen gastvrij te onthalen.

Dirk:

En verder? Niks concreets aangeboden?

Lise (*leest voor*):

Nee, Nederland is vol Nederland is een klein land, dat nog moet herstellen van de Grote Depressie. Het kan dus geen Duitse Joden toelaten. Toelaten zou de woekerende haat tegen de eigen Joden verergeren.

Dirk:

De Duitse Joden zijn dus tot persona non grata verklaard? Ook nog voor hun eigen bestwil?

Lise (*leest voor*):

Als Duitse Joden illegaal Nederland binnen glippen, zullen ze worden teruggestuurd behalve als ze in levensgevaar zijn. Maar dat zijn ze niet, want de Nederlandse regering vindt dat Duitse Joden alleen maar worden gediscrimineerd. Dat er geen sprake is van levensgevaar.

Dirk:

De politici staan erbij en kijken ernaar.

Lise (*leest verder*):

Slechts in uitzonderlijke individuele gevallen mag een Joodse vluchteling doorreizen naar een overzees gebied Alleen als hij of zij beschikt over voldoende financiële middelen en/of intellect om zich daar een zelfstandig bestaan te verwerven.

Dirk:

Lise, jij bent toch uitzonderlijk!

Lise:

Maar ik wíl niet naar Nederlands-Indië of Suriname!
(*Lise leest verder*) Nederland is te arm, het heeft te veel werklozen. Het heeft geen geld om al die berooide vreemdelingen van huizen en sociale uitkeringen te voorzien.

Dirk:

Ik denk dat de Nederlandse regering bang is.

Lise:

Bang?

Dirk:

Bang dat de Nederlandse bevolking zou kunnen gaan denken dat de regering beter zorgt voor de vluchtelingen dan voor het eigen volk. Bang dat ze stemmen verliezen.

Lise (*leest verder*):

Nederland is bereid Joden toe te laten maar dan moeten eerder in Nederland aangekomen vluchtelingen éérst het land hebben verlaten.

Dirk:

Dat is onmogelijk, als andere landen geen Joden willen opnemen.

Lise (*leest verder*):

Al die 32 landen hebben zo hun redenen: Joden passen niet bij de nationale normen en waarden. Joden leveren daardoor gevaar op voor de nationale veiligheid. Er verbergen zich spionnen, criminelen en onruststokers in de vluchtelingenstroom. Joden pakken banen af. Als je één Jood binnenlaat, dan komen ze allemaal: drie miljoen Poolse, achthonderdduizend Hongaarse en driehonderdduizend Roemeense Joden.

Dirk:

Lise, jij bent toch anders?

Lise:

Anders?

Dirk:

Jij bent toch een aanwinst voor Nederland!

Lise:

Zal wel maar waarom heeft Nederland me dan nog geen werk aangeboden?

Dirk:

Och, Lise, vandaag gaat het toch niet om je werk!?

Lise:

Maar mijn werk is wel het allerbelangrijkste voor me! Ik ben het kwijt, terwijl ik het gevoel heb dat Otto en ik op het punt stonden iets wezenlijks te ontdekken!

Dirk:

Zou kunnen, maar je moet nu eenmaal Duitsland uit.

Lise:
Illegaal!

Dirk:
En wat dan nog?

Lise:
Met hoofdpijn en maagpijn.

Dirk:
Nog een uurtje, Lise!

Lise:
Maar de Gestapo

Dirk:
Beste Lise, in deze trein is nog nooit controle geweest.

Lise:
Eéns moet het de eerste keer zijn.

Dirk:
In Berlijn hebben ze nog nooit van Nieuweschans gehoord. Niemand kan het woord zelfs uitspreken! (*Hij spreekt het woord Nieuweschans met een zwaar Duits accent uit.*) Het is een onbekende grensovergang. En niemand weet van je vlucht. Geen enkele collega. Behalve Otto natuurlijk. De grote Otto Hahn.

Lise:
Otto vertrouw ik helemaal. Ik heb gisteravond afscheid van hem genomen.

Dirk:
En?

Lise (*emotioneel*):

Het viel ons zwaar. Hij gaf me een gouden ring met briljanten. Ze draagt de ring en laat hem aan Dirk zien.

Dirk:

Een Judaskus!

Lise:

Ik weet zeker dat hij hem gaf vanuit oprechte gevoelens.

Dirk:

Een goedmakertje, dat is het. Het ontbreekt er nog maar aan dat hij je ten huwelijk vroeg!

Lise:

Dirk!

Dirk:

Neem me niet kwalijk.

Lise (*laat de ring opnieuw zien*):

Deze ring is een erfstuk van zijn moeder, het is haar verlovingsring. Die kan ik verkopen, als ik geld nodig heb, zei hij.

Dirk:

Geef mij die ring maar. Op vakantie draag je toch niet zo'n kostbare ring? (*Lise geeft hem de ring, Dirk bergt hem op in zijn portemonnee.*) Hoeveel geld heb je bij je?

Lise (*pakt haar portemonnee en kijkt erin*):

Zo'n 25 Mark, denk ik.

Dirk:

Je mag maar 10 Mark naar het buitenland meenemen. Geef mij maar die 15 Mark. *(Lise geeft hem dit geld. Ze zakt wat terug en doet haar ogen dicht. Er is een korte stilte.)*

Lise:

Ik ben kaalgeplukt.

Dirk:

Duitsland vindt dat jullie zakkenrollers, moordenaars en dieven zijn. Dat Joodse bezittingen illegaal zijn verkregen. Dat daarom alles in beslag moet worden genomen.

Lise:

Ik voel me opgejaagd alsof ik een lepralijder ben.

Dirk:

Lise, vertrouw op mij! Morgen is het de 14de juli: Quatorze Juillet! Dan begint jouw bevrijding! Jouw nieuwe leven!

Lise (angstig):

Als ik word aangehouden, kom jij ook in de problemen.

Dirk:

Dat gaat niet gebeuren, Lise.

Vrij plotseling komt een Duitse officier binnen. Hij groet (saluëert) en gaat zitten.

Duitse officier:

Weet u misschien waar de bediende is?

Dirk:

Hij is net weg.

Duitse officier:

En ik had net zo'n zin in een biertje.

Dirk:

Hij komt zo terug, denk ik.

Duitse officier:

Hij is er nooit als hij er moet zijn.

Dirk:

Hoezo? Rijdt u dit stuk dan vaker?

Duitse officier:

Elke veertien dagen.

Dirk:

Woont u hier in de buurt, als ik vragen mag?

Duitse officier:

Nee, ik werk bij de grenscontrole.

Dirk (jolic):

Bewaakt u de grens?

Duitse officier (lachend):

Is dat nodig? Wil het kleine Holland het grote Duitsland aanvallen?

Dirk:

Kent u het verhaal van David en Goliath?

Duitse officier:

Natuurlijk. Nee, Holland is een bevriende natie, dat merk ik regelmatig.

Dirk:

Ja, Nederland wil goede betrekkingen onderhouden met het grote Duitsland.

Duitse officier:

Soms werk ik met Hollandse grenswachten samen.

Dirk:

O ja?

Duitse officier:

Ik ben Hoofd Bewakingsdienst in een strafkamp.

Dirk:

Strafkamp?

Duitse officier:

Ja, onze gevangenen werken als arbeiders in het veen. Dicht bij de Hollandse grens. Soms proberen ze te vluchten, maar gelukkig hebben de Hollanders de grens voor vluchtelingen gesloten.

Dirk:

Hoe proberen ze dan over de grens te komen?

Duitse officier:

Via oude smokkelroutes. Soms worden ze daarbij geholpen. Meestal door communisten.

Dirk:

Maar dat is toch strafbaar?

Duitse officier:

Strafbaar of niet strafbaar. Het belangrijkste is dat de Hollandse politie de meeste vluchtelingen vrij snel oppakt. Die worden dan aan ons uitgeleverd.

Dirk:

Om wat voor gevangenen gaat het eigenlijk? Zware criminelen?

Duitse officier:

Gevaarlijke opruiers.

Dirk:

Zoals?

Duitse officier:

Communisten. Die hitsen het Duitse volk op en willen met geweld de macht grijpen. Net zoals in Rusland is gebeurd.

Dirk:

Is Duitsland daar bang voor?

Duitse officier (verbaasd):

Toch niet alleen Duitsland?

Dirk:

Niet overal worden communisten gevangengezet.

Duitse officier:

Ook in Holland hoor, dat zou u kunnen weten! Althans in Nieuw-Guinea. Daar worden de communistische leiders uit Nederlands-Indië gevangen gehouden. Dus

...

Dirk (*verbaasd*):

Als dat zo is, heeft u volkomen gelijk.

Duitse officier:

Als we een ontsnapte gevangene weer te pakken krijgen, krijgt hij zijn verdiende loon.

Dirk:

Hoe bedoelt u?

Duitse officier:

Hij krijgt geen kans meer om het weer te doen.

Dirk:

En dat betekent?

Duitse officier:

Precies wat ik zeg. Het moet wel. Voor de veiligheid van ons land. (*De Duitse officier staat op en loopt op en neer in de restauratiewagen.*) Iets heel anders: ik vind dat de bediende wel erg lang wegblijft. Te lang voor mijn dorst! Ik ga hem opzoeken.

De Duitse officier verlaat de restauratiewagen. Dirk en Lise blijven achter.

Lise (*paniekerig*):

Ik wil er het volgende station uit! Ik wil terug naar Berlijn!

Dirk:

Rustig, Lise. Jij loopt toch geen gevaar?

Lise (*staat op, trekt haar jas aan, zet haar hoedje op, pakt haar koffer en wil de restauratiewagen verlaten*):

Ik ben doodsbang dat mijn vlucht mislukt en dat ik ook in zo'n kamp terecht kom.

Dirk:
Blijf!

Lise wil de restauratiewagen uitlopen, maar Dirk doet zijn best haar tegen te houden. Daarbij blijkt hoe moeilijk hij beweegt. Lise probeert langs hem te komen. Op het moment dat het lijkt te lukken, grijpt Dirk een tot dan toe verborgen stok en verspert haar hiermee de weg.

Lise:
Dirk, asjeblieft laat me gaan!

Dirk:
Ik ga dwars vóór je liggen! Hij komt in een soort worsteling terecht met Lise. Uiteindelijk struikelt Dirk en kan niet meer overeind komen. De weg naar de uitgang ligt open voor Lise, maar ze aarzelt en blijft.

Lise:
Dirk, wat is er?

Dirk (hijgend):
Lise, wil je alsjeblieft weer gaan zitten? Je bént toch veilig?

Lise (helpt Dirk met moeite overeind en ze gaan beiden weer zitten):
Ik weet het niet.

Dirk:
Je bent ècht veilig.

Lise (kijkt Dirk een hele tijd aan):
Echt veilig? Dat vraag ik me af. Maar als ik nu terugga, voelt het alsof ik jou in de steek laat. Ik maak me zorgen om jou.

Dirk:

Lise, blijf alsjeblieft hier, maar voor jezelf, niet voor mij!

Lise (*kijkt Dirk opnieuw indringend aan*):

Ik ben niet zo moedig als jij!

Dirk:

Samen redden we het, Lise. Blijf!

Lise:

Maar ik merk dat je een probleem hebt.

Dirk:

Dat valt wel mee.

Lise:

Vertel, Dirk, wat is er met je?

Dirk:

Niks, ik heb alleen wat probleempjes.

Lise:

Probleempjes?

Dirk:

Ik schijn een neurologische aandoening te hebben, zegt de dokter.

Lise:

Dat klinkt niet goed.

Dirk:

Hij durft niet te zeggen dat het MS is. Multiple sclerose.

Lise:

Dat is een Probleem, geen probleempje. Hoe lang heb je al klachten?

Dirk:

Doet er niet toe. Het gaat erom hoe lang ik het nog mag hebben.

Lise:

Wat is de prognose?

Dirk:

Onbekend.

Lise:

Wat denk jezelf?

Dirk:

Ik weet het niet. Niets van te zeggen.

Groningen, 6 juli 1945

Lieve Lise,

Gelukkig kon je mijn handschrift nog steeds lezen! In deze brief zal ik opnieuw erg mijn best doen om leesbaar te blijven, want ik voel dat mijn gezondheid – al is het langzaam – achteruit gaat. Laat me alsjeblief weten als je het niet meer kunt lezen. Dan schaf ik een typemachine aan.

Dat je tijdens de vlucht bang was, zoals je schreef, kan ik nog steeds goed begrijpen. De dreiging was immers heel reëel. Maar wat mij vooral is bijgebleven, is dat je uiteindelijk je eigen angst opzij zette! Vanwege bezorgdheid om mijn gezondheid! Jouw beslissing om niet uit de trein te stappen en om niet terug te gaan naar Berlijn was niet alleen moedig, maar ook een daad van grote vriendschap. Dat heeft me toen diep geraakt.

Beetje bij beetje komt het normale leven in Nederland weer wat op gang. We beginnen langzaam aan weer wat te wennen aan onze vrijheid. De overlevenden likken hun wonden en nemen weer contact met elkaar op. Zo kwam ik er achter dat Gert Rathenau de oorlog heeft overleefd. Ik vergeet nooit dat hij in '34 in Göttingen groot gevaar liep, omdat de Nazi's dachten dat hij in de universiteitsbibliotheek communistische pamfletten in boeken had gestopt. Ik heb toen in Groningen een aanstelling voor hem geregeld. Tijdens de bezetting werkte hij in Eindhoven op een speciale afdeling van het Natuurkundig Laboratorium van Philips. Daar werden ongeveer honderd Joodse werknemers met succes

uit de greep van de Duitsers gehouden. Ik vraag me af of dit een slimme verzetsdaad was of dat er sprake was van collaboratie van Philips met de Duitsers. Maar misschien is de waarheid niet zo zwart-wit. Zijn bepaalde beslissingen niet juist acceptabel als je rekening houdt met de omstandigheden waarin de beslissingen zijn genomen? Liggen kwesties van goed of fout niet veel genuanceerder dan je in eerste instantie zou denken? Wat moet ik bijvoorbeeld denken van het Nederlandse ambtenarenapparaat, de Rotterdamse haven, de Nederlandse Spoorwegen, PTT en Fokker? Hebben die allemaal gecollaboreerd?

Tijdens de bezetting heb ik van dichtbij de houding meegemaakt van het universiteitsbestuur ten opzichte van het naziregime. Het regime kon gelukkig op weinig sympathie rekenen. Er werd hier en daar geprotesteerd, maar een echte tegenbeweging vanuit de universiteit kwam er niet. Laat ik een drietal voorbeelden geven:

1. Toen de Joodse medewerkers moesten worden ontslagen en het Joodse studenten werd verboden om aan de universiteit te gaan studeren, protesteerden de meeste hoogleraren en de studentenorganisaties, maar ze zagen af van harde acties zoals stakingen.
2. Een duidelijker daad van protest kwam van de kant van de studenten, toen de Joodse studenten het lidmaatschap van hun verenigingen werd ontzegd. De studentenverenigingen sloten daarop hun deuren.
3. De Senaat protesteerde niet, toen de studenten een loyaliteitsverklaring moesten ondertekenen, waarin ze beloofden niets tegen de Duitse autoriteiten te ondernemen.

De studenten stonden daardoor in de kou en na harde dreigementen van Duitse kant tekende uiteindelijk

40% van de studenten. Later werden velen naar Duitsland gestuurd voor de Arbeitseinsatz. Een deel van de studenten dook onder. Onze zoon Hans ook.

Tijdens de bezetting was de overheersende mening dat de universiteit vóór alles opengehouden diende te worden. Was deze houding van het universiteitsbestuur goed of fout? En handelden de wetenschappers die bleven samenwerken met hun Duitse collega's, goed of fout? Ik durf hier niet over te oordelen. Jij weet net zo goed als ik dat de Groninger academische wereld van oudsher sterk op Duitsland was gericht. Het universitaire bestel was zelfs op Duitse leest geschoeid. Veel van mijn collega's hadden in Duitsland gestudeerd en ze publiceerden in Duitse tijdschriften. Voor een enkeling was Duitsland zelfs de bakermat van de beschaving. Voor studenten, die veelal Duitse leerboeken gebruikten, was de Duitse cultuur en wetenschap maatgevend.

Een effectief hooglerarenverzet kwam dus niet van de grond, omdat we ons instituut zo veel mogelijk wilden beschermen. We kozen ervoor ons op de achtergrond te houden. We hoopten dat de oorlog snel voorbij zou zijn en dachten dat er daarna van ons verwacht zou worden dat we aan de noodzakelijke wederopbouw en vernieuwing zouden gaan werken.

Toch vraag ik me af of de Groninger academische wereld niet meer had moeten doen. Ik moet nog vaak denken aan wat er met mijn joodse collega Leo Polak is gebeurd. Na zijn schorsing als hoogleraar filosofie schreef hij een protestbrief, waarin hij de Duitse autoriteiten 'de vijand' noemde. Die brief werd door de rector van onze universiteit in handen van de Duitse bezetter gespeeld. Als gevolg daarvan werd Polak gearresteerd en weggevoerd. En of dat

nog niet erg genoeg was: korte tijd later werden zijn vrouw en zijn drie dochters opgepakt en afgevoerd. Eén van die dochters – Jetteke heette ze - kende ik vrij goed. Ze was een vriendin van mijn dochter Ada en kwam dus vaker bij ons thuis. Haar moeder en zussen overleefden Auschwitz, maar Jetteke niet. En haar vader stierf in Sachsenhausen.

Hadden we als collega's van Leo Polak niet meer moeten doen om hem uit de klauwen van de Duitsers te redden? Ik heb hierop geen antwoord. Soms lig ik er wakker van. Ik beseft steeds meer dat onze passiviteit voor een groot deel verklaarbaar is vanwege de permanente Duitse dreiging en onze angst voor represailles en sluiting van de universiteit. Maar waren we ook niet gewoon te bang om onze banen te verliezen en hierdoor onze carrière en gezinnen in problemen te brengen? Waren we opportunisten? Wilden we gewoon overleven? Waren we zoveel anders dan onze collega's in Duitsland? Ik worstel nog steeds met deze vraag.

Alle goeds en een hartelijke groet, ook namens Miep,

Dirk

Stockholm, 20 juli 1945

Beste Dirk,

Ik wil graag ingaan op je vraag naar het handelen in de academische wereld. Was hier sprake van opportunisme? Toen in '33 in Berlijn de politiek de universiteit binnendrong en alle Joden van hun functie ontheven moesten worden, reageerden de wetenschappers heel verschillend. Max Planck had er de grootste moeite mee om mensen te moeten ontslaan. Hij riep eens tegen me: "Maar wát moet ik doen? Het is wetgeving!" Mijn reactie was toen: "Hoe kan zo'n wetteloosheid wetgeving zijn?"

Welke keuzes hadden de wetenschappers? Hadden ze wel een keuze? Zoals je weet heeft Einstein Duitsland direct verlaten nadat de Nazi's aan de macht waren gekomen. Vele wetenschappers beschouwden het voeren van openlijke oppositie tegen de Nazi's als het afdalen naar de smerige wereld van de politiek. Over het algemeen trokken ze zich terug in hun ivoren toren en hoopten op betere tijden.

Enkele collega's, zoals Max Planck en Werner Heisenberg, waren eerst nog optimistisch over de posities van belangrijke Joodse wetenschappers. Zij stelden dat die in het belang van de Duitse wetenschap zoveel mogelijk in Duitsland moesten blijven. In het begin zagen Duitse wetenschappers het verlies van normen en waarden niet als een onomkeerbaar proces. Ze geloofden dat de Nazi's redelijker zouden worden. Ze dachten dat dit het beste was wat ze konden doen: de storm uitzitten en de Duitse wetenschap behouden door de volgende

generatie op te leiden. Ze waren vastbesloten om geen confrontaties aan te gaan. En dat dacht ik ook. Dat moet ik helaas toegeven. We juichten de Nazi's niet toe, stemden niet in met hun politiek, maar mijn medewerkers deden zo nu en dan wel mee met Nazi-manifestaties. "Ein bisschen mitmachen" hoorde erbij. Ik zei daar verder niets van. Een van hen kwam een keer enthousiast vertellen dat hij nu eindelijk het Horst Wessel lied goed had leren zingen, waarop ik zei: "Ik weet niet zeker of jij daarvoor betaald wordt."

Als ik nadenk over de rol die IK in deze tijd gespeeld heb, realiseer ik me dat ik indertijd volop bezig was met wetenschappelijk onderzoek. Mijn passie voor natuurkunde was sterk. Ik beleefde regelmatig momenten van diepe vreugde en verwondering bij mijn onderzoek. Mijn levenswerk, mijn afdeling natuurkunde, die ik vanaf het eerste begin had opgebouwd, was mijn haven, daar voelde ik mij veilig. Toen Planck tegen mij zei, dat als ik voor een jaar naar het buitenland zou gaan, ik dan mijn terugkeer naar Duitsland in gevaar zou kunnen brengen, schrok ik erg. Voor mij was dit geen gemakkelijke boodschap, omdat het natuurkundig onderzoek voor mij en mijn medewerkers het allerbelangrijkste was. Het vooruitzicht om mijn levenswerk te verliezen maakte me moedeloos. Ik wilde de beste werkplek ter wereld niet verlaten. Ik had het gevoel dat Otto en ik op het punt stonden om een grote ontdekking te doen. Bovendien wilde ik Berlijn en alles wat me dierbaar was niet achterlaten. Ik was bang dat een vlucht me volledig zou uitrangeren, dat ik mijn status en reputatie zou verliezen. Ik zag er erg tegen op om te vluchten naar een vreemd land, met een vreemde taal. Dat herinnerde me aan het begin van mijn carrière, toen ik erg werd gediscrimineerd. Ik heb meegemaakt dat mijn artikel niet werd geaccepteerd,

omdat de uitgever niets wilde drukken dat geschreven was door een vrouw. Verder zal ik nooit vergeten dat de grote chemicus Emil Fischer mij niet toeliet binnen de vier muren van zijn laboratorium. Hij was bang dat mijn haar bij experimenten in brand zou vliegen. Alsof zijn baard van onbrandbaar materiaal was! Uiteindelijk mocht ik in de kelder van het laboratorium gaan werken. In een soort timmerwerkplaats met een eigen ingang. Maar ik mocht de trap niet op! In een nabijgelegen restaurant kon ik naar de wc. Naar zo'n vernederende situatie wilde ik nooit meer terug.

Herinner jij je nog dat we in de zomer van '35 in een park in Berlijn goudmerels hoorden krijsen, die zich hoog in een boom verscholen hielden? Ik moet daar nog vaak aan terugdenken. Was hun gekrijs -het was echt geen gezang meer- niet een signaal van de toenemende dreiging in Duitsland? Had ik hun onzichtbaarheid en het gekrijs niet serieuzer moeten nemen? Achteraf vind ik dat ik daar beter naar had moeten luisteren. Ik had meer zichtbaar moeten zijn en mijn stem meer moeten laten horen. Maar ik durfde niets. Ik weet dat ik van nature angstig ben. Maar was er niet meer? Kwamen mijn lafheid en passiviteit niet voort uit naïviteit, omdat ik vond dat politiek en wetenschap twee gescheiden werelden waren? Achteraf vind ik mijn gebrek aan moed erg moeilijk om te accepteren. Goed beschouwd heb ik maar één keer in mijn leven een daad van protest verricht. Namelijk in '35, toen ik de door de Nazi's verboden herdenking van Fritz Haber heb bijgewoond. Dat zal ik nooit vergeten, vooral omdat het voor mij de enige keer was.

Zoals je weet veranderde mijn leven volledig toen ik in 1938 mijn Oostenrijkse nationaliteit verloor en

automatisch Duitse werd. Vanaf die tijd liep ik als Jodin ernstig gevaar. Op mijn werk werd ik bedreigd. Toen vervolgens ook Otto me liet vallen, kwam de keuze om te vluchten dichterbij. Maar waar zou ik welkom zijn? Uiteindelijk stapte ik in Berlijn in de trein naar Nederland, waarin jij, mijn redder, op mij zat te wachten! Zoals ik al in mijn vorige brief schreef, denk ik tegenwoordig nog vaak terug aan mijn vlucht. Steeds opnieuw hoor ik dat monotone geluid van die rijdende trein. En voel ik die angst van toen.

Voor altijd in vriendschap verbonden,

Lise

Tweede scène

Dirk en Lise zitten nog steeds in de restauratiewagen van een trein. We horen het geluid van een rijdende trein.

Dirk (*kijkt naar buiten*):

Zo meteen komt het laatste station vóór de grens. Het wordt spannend, maar ik heb maatregelen getroffen om je over de grens te krijgen.

Lise:

Maatregelen?

Dirk:

Laat alles maar aan mij over. Je moet gewoon rustig blijven en uitstralen dat je een beroemdheid bent.

Lise:

Dat kan ik niet.

Dirk (*opeens op formele toon*):

Mevrouw Professor Meitner, u moet doen alsof u een grande dame bent.

Lise:

Een dergelijke arrogantie past niet bij mij.

Dirk:

Het gaat hier niet om arrogantie, het gaat hier om zelfverzekerdheid.

Lise:

Kan het niet anders? Alsjeblieft.

Dirk:

Nee mevrouw, mijn plan leidt tot succes. Ik regel alles.
Geef u mij uw paspoort maar.

Lise kijkt angstig naar Dirk en twijfelt.

Dirk:

Doet u maar, mevrouw.

Lise geeft vervolgens haar paspoort aan Dirk.

Dirk:

Aan de grens doe ik het woord.

*Dirk en Lise zitten nog een tijdje stil in de trein.
Vervolgens horen ze de trein remmen en stoppen.*

Dirk (kijkt naar buiten):

We zijn in Nieuweschans.

Lise:

Kon ik maar ergens wegduiken!

Dirk:

Nee, mevrouw, u moet juist prominent aanwezig zijn.

Lise:

Vertel me wat er gaat gebeuren, Dirk!

Dirk:

Zo meteen komt een Duitse grenswacht bij ons langs.

Lise:

En dan?

Dirk:

Dan niks. Ik regel het. *(Hij kijkt in de richting van de deur.)* Daar is ie trouwens!

Direct daarop komt een Duitse grenswacht binnen.

Duitse grenswacht:

(maakt het bekende gebaar) Heil Hitler!

Dirk en Lise:

Goedemiddag, meneer.

Duitse grenswacht:

Uw paspoorten graag!

Dirk geeft hem twee paspoorten; Lise's paspoort wordt uitgebreid door de grenswacht gecontroleerd.

Duitse grenswacht *(in de richting van Lise):*

Dus u komt uit Oostenrijk.

Lise *(vanuit de hoogte):*

Geheel juist, mijnheer. Ik ben Oostenrijkse. Ik kom uit Wenen.

Dirk:

Een prachtige stad!

Duitse grenswacht:

Maar sinds kort bent u Duitse! Gefeliciteerd!

Lise:

Dank u wel.

Duitse grenswacht:

Wilt u wel zo vriendelijk zijn om uw koffer te openen?

Lise:

Natuurlijk, mijnheer. Lise opent haar koffer.

Duitse grenswacht (*bekijkt de inhoud, haalt er een badmuts en zwempak uit*):

Dat is duidelijk. Vakantie?

Lise:

Ik ga naar Zandvoort! Collega Professor Coster zal me begeleiden, want hij kent het strand daar goed!

Duitse grenswacht:

Ik ben nog nooit aan de Noordzee geweest.

Dirk:

Maar wie weet? Ooit misschien?

De Duitse grenswacht geeft de badmuts en het zwempak weer terug aan Lise.

Duitse grenswacht (*in de richting van Lise*):

Gaat u nog meer doen? (*Lise doet badmuts en zwempak in haar koffertje.*)

Dirk:

Mevrouw Professor Meitner is als eregast uitgenodigd door de Rijksuniversiteit Groningen en gaat overmorgen op het jaarlijkse natuurkundig zomercongres de hoofdlezing geven.

Duitse grenswacht:

Dat is heel mooi, maar uw Oostenrijkse paspoort is ongeldig, mevrouw.

Dirk:

Dat is ons bekend.

Duitse grenswacht:

Met uw paspoort mag u Duitsland niet verlaten.

Dirk overhandigt de grenswacht daarop een papier.

Duitse grenswacht (*bekijkt dit document*):

Wat is dit? Ik kan dit niet lezen. Moment alstublieft.
Ik moet eerst met mijn Hollandse collega's overleggen.

*De Duitse grenswacht loopt de coupé uit.
Een tijdje is het stil.*

Lise:

Wat nu?

Dirk (*laconiek*):

Heb geduld.

Het is nog een tijdje stil. Lise is zenuwachtig. Dan komt de Duitse grenswacht weer binnen.

Duitse grenswacht (*dwingend tegen Dirk*):

Komt u maar!

Dirk (*arrogant*):

Jongeman, hier moet sprake zijn van een misverstand.
Vertel me eerst wat u nog weten wil. Daarna ga ik met u mee als dat tenminste nog nodig is.

Duitse grenswacht:

Ik hoor een onduidelijk verhaal van mijn Nederlandse collega's. Dus komt u maar mee.

Dirk maakt aanstalten om mee te gaan, maar dat lukt hem niet of nauwelijks.

Lise:

Meneer, u ziet toch dat dit niet gaat lukken! Professor Coster heeft ernstige fysieke klachten vanwege zijn multiple sclerose! (*Lise pakt Dirk bij de arm en geleidt hem terug naar zijn plaats.*)

Dirk:

Ik kan u hier ook helderheid verschaffen, jongeman. Geen enkel probleem.

Duitse grenswacht:

Ik wil het verhaal nog eens horen. Rechtstreeks uit uw mond.

Dirk:

Graag. Niets is mij teveel, jongeman.

Duitse grenswacht:

Gaat uw gang.

Dirk:

Vanmorgen is mevrouw Professor Meitner uit Berlijn vertrokken met als eindbestemming Groningen.

Duitse grenswacht:

Voorlopig Nieuweschans dus.

Dirk:

Wat uw Nederlandse collega's u al verteld hebben, is dat mevrouw Professor Meitner een internationaal bekende en beroemde natuurkundige is, die door de Rijksuniversiteit Groningen is uitgenodigd. Wat ik zojuist al zei: ze is daar eregast op ons natuurkundige zomercongres. Ik ben een van de initiatiefnemers en werk al jaren intensief met haar samen en heb haar (*maakt een verontschuldigend gebaar in de richting van Lise*) -gezien haar respectabele leeftijd- in Berlijn opgehaald.

Lise:

Meneer, u begrijpt zeker wel hoe blij ik hiermee ben? In de afgelopen uren hebben we het programma al doorgesproken. (*De Duitse grenswacht blijft nog strak kijken.*)

Dirk:

U begrijpt ook dat de aanwezigheid van Mevrouw Professor Meitner op de conferentie voor de universiteit een goede reden was om rondom haar komst een feest te organiseren. En dat feest te laten beginnen op het moment dat ze Nederland binnenkomt. Dus hier in Nieuweschans!

Duitse grenswacht:

Maar u weet toch dat ze de grens niet over mag zonder Duits paspoort?

Dirk:

Maar ik heb uw probleem opgelost. Trouwens, een probleem dat door de omstandigheden werd veroorzaakt, namelijk door een enigszins ongelukkige combinatie van twee factoren. Aan de ene kant zijn daar de langzaam werkende ambtelijke molens in Berlijn.

Duitse grenswacht:

Die molens zijn ons hier ook bekend.

Dirk:

En aan de andere kant is daar de vaste datum van het jaarlijkse zomercongres in Groningen. Daarom heb ik de minister in Den Haag persoonlijk verzocht om contact op te nemen met zijn Duitse collega in Berlijn. Dat heeft hij gedaan en Berlijn heeft zich geëxcuseerd voor het feit dat Berlijn mevrouw professor Meitner nog steeds geen paspoort heeft kunnen verstrekken.

Duitse grenswacht (*lachend*):

De Berlijnse ambtenaren hadden het zeker te druk!

Dirk:

Juist, maar Berlijn heeft nadrukkelijk aangegeven dat ze het congres en het feest in Groningen absoluut niet willen verstoren. Daarop heeft Den Haag een speciaal visum verstrekt, zodat mevrouw Professor Meitner zonder problemen Nederland in mag reizen. En dat visum heb ik u zojuist overhandigd.

Duitse grenswacht (*bekijkt het document zorgvuldig*):

Nu is het verhaal me iets duidelijker eigenlijk vrij duidelijk op één ding na. U spreekt van een feest in Groningen, maar zojuist zei u dat het feest hier in Nieuweschans zou beginnen.

Dirk:

Helemaal correct, jongeman. (*Daarop opent Dirk zijn koffer en haalt een groot pakket tevoorschijn.*) Namens de Rijksuniversiteit Groningen mag ik u en uw collega's, de Nederlandse en ook de Duitse, een pakket schenken met lekkernijen, zoals koffie, cacao en tabak uit Nederlands-Indië en met verschillende Hollandse kaassoorten uit Gouda, Edam en andere plaatsen Noemt u maar.

Duitse grenswacht (*neemt het pakket snel aan*):

Vriendelijk dank, professor. Ik zal uw geschenk onder mijn collega's verdelen. Wilt u mijn dank overbrengen aan de universiteit?

Dirk:

Geen dank, jongeman. Het was mij een groot genoegen! Ik zou zo zeggen: Laat u de trein maar vertrekken!

De Duitse grenswacht geeft de twee paspoorten en het document terug, groet en verlaat de coupé. Kort daarna klinkt een fluitsignaal en horen Dirk en Lise dat de trein zich in beweging zet.

Dirk (trots):

Een goede voorbereiding doet wonderen.

Lise:

Of hebben de lekkernijen hun werk gedaan?

Groningen, 2 augustus 1945

Lieve Lise,

Zoals je ziet heb ik een typemachine gekocht, want ik kan mijn eigen handschrift niet meer lezen. Wat mij net als jou bezighoudt is de vraag of ik wel goed heb gehandeld. Maar wat is goed? Handelt een mens goed als hij handelt volgens zijn eigen normen en naar zijn mogelijkheden in de gegeven omstandigheden? Die omstandigheden waren voor mij wisselend en niet altijd even rooskleurig. Bijvoorbeeld in mijn jeugd in Amsterdam, waar ik opgegroeid ben. We waren thuis met tien kinderen. Mijn vader bracht als metaalarbeider weinig geld binnen. Daarbij kwam dat hij dronk. Ons gezin moest in armoede overleven. Net zoals mijn broers en zussen had ik geen kans om te studeren. Daar had ik het moeilijk mee, maar door een stom toeval kreeg ik op latere leeftijd dankzij een onbekende mecenas de mogelijkheid om in Leiden natuurkunde te gaan studeren. Lise, ik wist niet wat me overkwam. Voor het eerst kreeg ik kansen in mijn leven die bij mijn ambities pasten. Vanuit een gevoel van dankbaarheid heb ik mezelf toen beloofd dat ik iets terug zou doen voor de samenleving. Maar wat kon ik doen? Wat zou ik willen doen? Wat vond ik belangrijk? Als student was ik al geïnteresseerd in het socialisme en de idealen van Marx. Ik wilde solidair zijn met de onderdrukten. Zwaar teleurgesteld verloor ik mijn geloof in het communisme door de daadwerkelijke uitvoering in de Sovjet-Unie en de misdaden van Stalin, de zuiveringsacties en de rode terreur. De sociale gelijkheid leek weliswaar toegenomen, maar dat was in de Sovjet-Unie ten koste gegaan van de individuele vrijheid.

Iedere ochtend kijk ik in de spiegel en vraag ik me af of ik mezelf recht in de ogen kan kijken. Ben ik mijn belofte nagekomen? Heb ik voldoende terug gedaan voor de samenleving? Ja, in de jaren dertig probeerde ik het nationaalsocialisme te bestrijden door actief te zijn in het Comité van Waakzaamheid. Daar was ik heel blij met de leden met communistische sympathieën, ook al was ik een van de weinigen. Want ik vond dat het nationaalsocialisme niet alleen kon worden bestreden vanuit een christelijke visie. Ook ben ik tevreden dat ik me in Groningen als secretaris van het Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitsland daadwerkelijk kon inzetten voor hen die het nodig hadden. Maar ik realiseer me dat wat ik deed slechts een druppel op een gloeiende plaat was.

In de oorlog moest ik me op de universiteit op de achtergrond houden, omdat ik bekend stond als een antifascist. Ook kon ik nauwelijks verzet plegen door de toenemende fysieke beperkingen vanwege mijn ziekte. Of is dit een te gemakkelijk excuus? Het is een feit dat ik door mijn ziekte mijn onderzoek niet meer kon doen zoals ik dat graag wilde, maar mijn neurologische aandoening had ook een positieve kant. Ik kon vijf jonge studenten als mijn assistenten aanstellen, waardoor ze deportatie naar Duitsland en dwangarbeid ontlieden. Ook kon ik enkele studenten helpen bij hun vlucht naar Engeland. Weliswaar raakte ik zo de beste accu van het natuurkundig laboratorium kwijt, maar het was voor het goede doel. Helaas weet ik nog steeds niet of hun vlucht geslaagd is.

Tot op de dag van vandaag constateer ik dat ik tijdens de oorlog alleen passief weerstand heb geboden, al hebben we thuis enkele onderduikers gehad. Begrijp

me goed, Lise. Miep en ik waren geen helden. We deden geen belangrijk illegaal werk, maar we deden wat we konden. Gewoon onze plicht. We onttrokken ons niet aan wat er gedaan moest worden. Er waren natuurlijk risico's en soms ging het maar net goed. Maar leefden we niet allemaal in een tijd waarin je voortdurend de kans liep je leven erbij in te schieten? Daarbij kunnen we onze angsten niet vergelijken met die van de afgevoerde joden.

Wat ik je ook nog wil schrijven, is dat ik onlangs werd bezocht door Sam Goudsmit, die ik al sinds mijn studententijd ken. Hij was zo slim om Europa al in de jaren dertig te verlaten en naar Amerika te emigreren om daar als kernfysicus te gaan werken. Opmerkelijk was dat Sam een militair uniform aan had en in een jeep reed. Ik dacht dat het een gewoon bezoekje aan onze familie was, zoals vroeger, maar dat was niet zo. Hij bleek naar Nederland te zijn gekomen om met eigen ogen te zien wat er in Den Haag van zijn ouderlijk huis was overgebleven en om mij te bedanken voor wat ik in de oorlog voor zijn ouders had gedaan. Ik had namelijk in 1942, toen ik hoorde dat zijn ouders opgeroepen waren voor transport naar Westerbork -en omdat Sam hiervan niet op de hoogte was- direct een brief geschreven aan Heisenberg met het dringende verzoek alles in het werk te stellen om de ouders van Sam uit de klauwen van de Nazi's te redden. Heisenberg heeft echter pas na een tijdje gereageerd door een -in mijn ogen- halfslachtige en te behoedzame brief aan de Duitse autoriteiten te sturen. De brief was trouwens ook te laat. Sam's ouders waren al naar Auschwitz gebracht en daar vergast.

Sam vertelde me dat hij een alles verterend schuldgevoel met zich meedroeg. Schuld jegens zijn

ouders, die hij -door eigen laksheid, vond hij zelf- niet op tijd naar Amerika had gehaald.

Sam heeft me ook de reden verteld waarom hij in Europa was. Na de invasie in Normandië was hij met de Amerikaanse troepen meegeremd. Hij had de opdracht om zo snel mogelijk de Duitse atoomgeleerden op te sporen om te voorkomen dat ze in handen van de Russen of de Fransen zouden vallen. Hij moest ook proberen te achterhalen hoe ver Duitsland was met het bouwen van een atoombom.

Over zijn bevindingen, die hij aan de Amerikaanse regering had doorgegeven, mocht Sam me niets vertellen. Ook had Sam de Duitsers gevraagd of ze met de Amerikanen wilden gaan samenwerken. Hij vertelde dat hij de tien belangrijkste Duitse atoomgeleerden, zoals Heisenberg, maar ook jouw ex-collega Otto, had opgepakt en naar Engeland had gebracht naar een villa met de naam Farm Hall. Daar werden ze verhoord en heimelijk afgeluisterd. De Amerikanen vonden dat Otto, de grote Otto Hahn, na de oorlog een belangrijke rol moest gaan vervullen bij de wederopbouw van Duitsland.

Over wat de Duitse atoomgeleerden in Farm Hall hebben gezegd en nog steeds zeggen, mocht Sam uiteraard niets vertellen. Ik ben daar natuurlijk erg benieuwd naar en vind het frustrerend dat ik er alleen maar over kan speculeren.

Alle goeds toegewenst vanuit Groningen, ook namens Miep,

Dirk

Stockholm, 3 september 1945

Beste Dirk,

Allereerst wil ik je vragen hoe het met je gaat, nu met de pen schrijven je niet meer lukt. Ik maak me zorgen om je. Hoe is het met je andere activiteiten? Hoe gaat het thuis en op de universiteit?

Deze brief stuur ik je in grote verwarring, want in wat voor tijden zijn we terecht gekomen? Waar gaan we naar toe, nu de Amerikanen atoombommen hebben afgeworpen op Hiroshima en Nagasaki? Trouwens, ik had dit nieuws bijna gemist, want ik zat enkele dagen in een hotelletje op het Zweedse platteland. Ik luisterde die dagen helemaal niet naar de radio. Maar een dag na de eerste bom werd ik gebeld door een verslaggever van *Expressen*, een krant uit Stockholm. Hij was het die me op de hoogte bracht: één uraniumbom met de kracht van twintigduizend ton gewone explosieven! En meer dan honderduizend doden en tienduizenden gewonden, allen aangetast door radioactieve straling. Het vreselijke nieuws verdoofde me volledig. Ik kon niet meer denken. In een shock zocht ik de buitenlucht op. Ik liep over landweggetjes, voetpaden, door bossen en velden. Achteraf heb ik me gerealiseerd dat ik meer dan vijf uur had gelopen. Ik kon me nog precies de route herinneren, maar wist niet meer of ik onderweg geschreeuwd of gehuild had. Misschien had ik wel geen woord kunnen uitbrengen.

Weer terug in mijn hotel werd ik overdonderd door de vele telefoontjes van redacteuren van allerlei kranten en radioprogramma's. Verslaggevers

kampeerden bij de ingang van mijn hotel. Ik werd bestormd, haast aangerand. Toen ik zei dat ik niks over de bom kon vertellen, verzonnen ze interviews, kolommen lang, met uitspraken die ik nooit had gedaan. Ik was te onhandig om ze kwijt te raken. Gehaast schreef ik een kort artikel dat de dag erna in de krant verscheen.

Bestormd door verzoeken ging ik akkoord met een interview met Eleanor Roosevelt voor een Amerikaanse radiozender. Het gesprek vond plaats op de dag dat de tweede bom Nagasaki verwoestte. Ik was in een lokale radiostudio en was uitgeput en gespannen. Niets was uitgetest. Ik wist niet hoe luid ik moest spreken of hoe dicht ik mijn hoofd bij de microfoon moest houden. Mevr. Roosevelt begon. Ik verstond slechts de helft en verloor mijn kalmte, toen ik haar antwoord gaf. Ik sprak veel te dicht bij de microfoon en te zacht. Ik schaamde me diep voor mijn onhandigheid. Het interview verliep slecht. Het was afschuwelijk.

Ik was wekenlang het middelpunt van een mediacircus. Toen de pers begerig naar een menselijk gezicht zocht voor de atoombom, was ik de gekozen beroemdheid. Alle aspecten van zowel mijn professionele leven als mijn privéleven, zoals mijn uiterlijk, mijn kleding en gewoontes, waren voorpaginanieuws. Ik moest helaas constateren dat de media in het algemeen er niets van begrepen. Ze verspreidden grote onjuistheden. Maar wat ik nog erger vond is dat ze mij 'de Joodse moeder van de bom' noemden. Wat een misverstand! Snappen ze dan werkelijk niet welke rol ik heb gespeeld? Ik heb toch alleen maar een theoretische onderbouwing gegeven bij het verschijnsel kernsplitsing? Ik heb toch niet het geheim van de bom bij mijn

vlucht uit Hitler-Duitsland gesmokkeld en aan de geallieerden gegeven! En ik hoef jou niet te vertellen dat ik helemaal niets te maken heb gehad met de ontwikkeling van de Amerikaanse atoombommen!

Wat ben ik blij om van jou te horen dat Otto door de geallieerden is gearresteerd en naar Engeland is gebracht. Ik had al maanden geen contact meer met hem en was bang dat hij de oorlog niet had overleefd. Gelukkig is hij nu veilig. Hij heeft niets te vrezen, want hij was geen Nazi. Maar ik heb ook kritiek op hem, al vraag ik me af of ik wel het recht heb om kritiek te leveren. Ik vind eigenlijk dat hij de werkelijke situatie in Nazi-Duitsland niet goed heeft begrepen. Het nare is dat hij zijn ethisch besef van gerechtigheid en eerlijkheid heeft verloren. Vele wetenschappers wisten al in 1938 wat voor verschrikkelijke dingen de Joden te wachten stonden en ze hebben er niets tegen gedaan of gezegd. Ze hebben zelfs niet geprobeerd passief verzet te plegen. Om hun eigen geweten enigszins te sussen hielpen ze hier en daar enkele vervolgte personen, waar ik er een van ben, maar miljoenen onschuldige mensen werden vermoord en er was geen protest. Begrijpen ze wel wat ze hebben toegestaan en hebben laten gebeuren? Wat moet er met de Duitse wetenschappers gebeuren? Ik vind het belangrijk dat ze openlijk toegeven dat ze door hun passiviteit medeverantwoordelijk zijn voor wat is gebeurd. Ik wil graag dat ze inzien dat ze er alles aan moeten doen om het goed te maken. Ik besef dat het nooit meer zo zal worden als vroeger.

Het vreemde is dat ik nog steeds ware vriendschap voel voor enkele oud-collega's, zoals Otto. Ondanks mijn boosheid en verdriet, kan ik mijn banden met Duitsland en veel van mijn Duitse vrienden niet doorsnijden. Wat me erg bezighoudt is de vraag of de

Duitse atoomgeleerden in de spiegel durven kijken en hun verantwoordelijkheid durven nemen voor wat ze gedaan hebben of nagelaten.

In mijn gedachten heb ik wel duizend keer pittige gesprekken gevoerd met Otto tijdens zijn gevangenschap in Engeland. Dan durfde ik kritiek te uiten, zowel op de Duitse atoomgeleerden als op hem. Die denkbeeldige gesprekken hebben me werkelijk opgelucht.

Voor vandaag heb ik genoeg geschreven. Het is weer een lange brief geworden. Dus laat ik het hierbij.

Voor altijd in vriendschap verbonden,

Lise

Derde scène

Een man bevindt zich in een kamer. Hij fluit een melodie (Beethoven, 3de deel vioolconcert in D-Groot). Even later komt Lise binnen. Na enige tijd houdt de man op met fluiten.

Lise:

Otto, jij fluit nog steeds hetzelfde liedje. Alsof er niks is veranderd.

Otto:

Ik ben ook niet veranderd. Jij wel?

Lise:

Hiroshima en Nagasaki hebben mij veranderd.

Otto:

We hoorden het hier in Engeland via de BBC. We konden het niet geloven, waren stomverbaasd. Verbijsterd. We dachten dat de Amerikanen bluften. Dat het propaganda was.

Lise:

Maar het was ècht.

Otto:

Ik was geschokt en had whisky nodig van de bewakers om weer bij zinnen te komen. Ik dank God op mijn blote knieën dat Duitsland geen atoombom heeft gemaakt. Het klinkt misschien ongeloofwaardig - omdat je weet dat ik van Duitsland houd- maar ik hoopte dat Duitsland de oorlog zou verliezen. Dan kon ik me op de toekomst gaan richten.

Lise:

Maar je kunt toch niet om het verleden heen?

Otto:

Duitsland heeft kernenergie nodig, Lise. Duitsland heeft mij nodig.

Lise:

Ben je in het reine gekomen met je verleden?

Otto:

Hoezo, ik was toch geen Nazi?

Lise:

Nee, maar je keek opzij. Of beter gezegd: je keek weg. Jij zag de misdaden van het Derde Rijk niet. Ik denk er vaak aan. Heb er slapeloze nachten van.

Otto:

Helpt het als je 's nachts wakker ligt?

Lise:

Wat is dat nou voor een vraag? Hoe kun jij überhaupt goed slapen?

Otto:

Als ik slaap heb ik eindelijk rust in mijn hoofd.

Lise:

Jij sliep altijd al goed. Jij sloot gewoon je ogen voor de realiteit. Je sliep verder, net zoals zovele andere Duitsers. Ik heb je toen al gezegd: als alleen de Joden slapeloze nachten hebben en jullie Duitsers rustig doorslapen, zal de situatie in Duitsland nooit verbeteren.

Otto:

Ik zeg het nogmaals: ik was geen Nazi.

Lise:

Ja, ja Jij was een fatsoenlijke Duitser.

Otto:

Ik was niet de enige.

Lise:

Fatsoenlijk, maar zonder ruggengraat.

Otto:

Je vergeet dat àlle Duitsers – dus ook ik - door de Nazi's werden onderdrukt.

Lise:

Ja, ja Wat is die Duitsers toch een onrecht aangedaan!
En of dat nog niet genoeg was werd hun land ook nog eens door de geallieerden bezet.

Otto:

Er zijn ook Duitsers die slachtoffer zijn van de tijd waarin ze verzeild zijn geraakt! Zij verdienen sympathie.

Lise:

Die vergeten wat Nazi-Duitsland heeft aangericht!

Otto:

Maar jij vergeet dat ik het slachtoffer ben van mijn wetenschappelijk succes. Daardoor ben ik als een oorlogsmisdadiger gevangen genomen en naar Engeland gebracht.

Lise:

Je mag blij zijn. Het is hier veel beter dan in Duitsland, dat verwoest is en koud. En waar de mensen honger lijden.

Otto:

Over mijn behandeling klaag ik niet, maar mijn vrijheid die ben ik kwijt. Ik heb geen contact met mijn familie en vrienden. Wie van hen heeft de oorlog overleefd? Dat weet ik niet.

Lise:

Maar je bent hier veilig.

Otto:

Wat je zegt. Lekker veilig in de schone handen van de Engelsen, maar ze werkten wel mee aan de bom. Ze zijn medeverantwoordelijk voor de zinloze dood van honderdduizend doden!

Lise:

Maar weet je wel dat een groep Amerikaanse kernfysici die de bom hadden ontwikkeld, hun regering heeft geadviseerd om eerst een bom tot ontploffing te brengen in een testgebied? Zij hoopten dat de afschrikkende werking hiervan zo groot zou zijn dat Japan zou inzien dat verder vechten geen zin meer had.

Otto:

De Amerikaanse regering heeft zich duidelijk niets van dat voorstel aangetrokken!

Lise:

Ik moet er niet aan denken dat Nazi-Duitsland als eerste een atoombom had ontwikkeld!

Otto:

Wij waren daar helemaal niet mee bezig.

Lise:

Braaf als jullie waren!

Otto:

Braaf of niet braaf. Wij hebben geen atoombom gemaakt. Punt uit!

Lise:

Waarom eigenlijk niet? Dat wil ik graag weten.

Otto:

Niet interessant meer. Ik kijk liever vooruit.

Lise:

Is het jullie niet gelukt?

Otto:

Jullie? Ik deed er niet aan mee. Ben je vergeten dat ik een chemicus ben?

Lise:

Is het de atoomgeleerden niet gelukt?

Otto:

Ik hoor van hen dat ze het best hadden gekund. Ze hadden kennis genoeg, zeggen ze.

Lise:

Waarom hebben ze het dan niet gedaan? Wilden ze het soms niet?

Otto:

Dat vermoeden heb ik.

Lise:

Dus je weet het niet zeker.

Otto:

Ik ga af op wat ik Heisenberg hoor zeggen. Hij dacht dat het maken van een atoombom te lang zou duren. Langer dan de oorlog, dacht hij.

Lise:

Dacht jij dat ook?

Otto:

Ik kon dat niet beoordelen. Heisenberg was bang dat de bom niet op tijd klaar zou zijn.

Lise:

Dus hij wilde geen bom maken, omdat hij dacht dat het zinloos zou zijn?

Otto:

Nee, hij wilde het niet uit angst voor het Naziregime. Hij was bang dat hij ter verantwoording zou worden geroepen – als de bom niet op tijd klaar zou zijn.

Lise:

Dat hij -als hij zou falen- de schuld zou krijgen?

Otto:

Ja, hij was bang dat de Nazi-regering hem zou straffen vanwege een wanprestatie. Ik heb Heisenberg zelfs horen zeggen dat hij de Nazi-regering moedwillig heeft misleid.

Lise:

Hoe bedoel je?

Otto:

Hij heeft de te verwachten problemen bij het bouwen van een atoombom sterk overdreven.

Lise:

Geloof jij dat?

Otto:

Dat kan ik niet beoordelen.

Lise:

Had Heisenberg wel voldoende kennis? Heeft hij niet -door gebrek aan kennis- verkeerde inschattingen gemaakt over de te verwachten problemen?

Otto:

Heisenberg zegt dat hij met opzet heeft gelogen.

Lise:

En geloof jij hem? Geloof jij hem op zijn blauwe ogen?

Otto:

Ik vertrouw hem.

Lise:

Ik kan niet geloven dat Heisenberg een saboteur is.

Otto:

Hij zegt trouwens niet de enige te zijn. Er waren meer Duitse kernfysici die geen atoombom wilden ontwikkelen.

Lise (met ironie):

Wat een stelletje helden!

Otto (denkt een tijdje na):

De Duitse atoomgeleerden hadden morele bezwaren.

Lise:

Laat me niet lachen!

Otto:

Lise, geloof me, ze wilden Hitler uit morele weerzin geen atoomwapens in handen geven!

Lise:

Wisten ze wel hoe ze een explosieve kernreactie konden creëren? Volgens mij hebben ze gewoon een leugen bedacht, een verhaaltje, een eigen versie van de waarheid, een mythe. Je weet toch hoe wetenschappers zijn? Ze zullen nooit erkennen dat ze gefaald hebben. Ze bedenken gewoon een smoes.

Otto:

Jouw vermoeden is nergens op gebaseerd. Ik baseer me op wat ik hier hoor. En Heisenberg ontkent het niet. Hij kan het weten, als leider van het atoomprogramma.

Lise:

Dus je geeft toe dat er een atoomprogramma was!

Otto:

Ja, maar alleen gericht op de ontwikkeling van een kernreactor, niet op een atoombom.

Lise:

Maar indirect wel, want jullie wisten dat een kernreactor plutonium produceert, waarmee ook een atoombom kan worden gemaakt.

Otto:

Van dergelijke plannen heb ik nooit iets gehoord.

Lise:

Hoe ver was Duitsland met de ontwikkeling van een kernreactor?

Otto:

Niet zo ver. Maar wat veel belangrijker was is het volgende: Heisenberg had Sam Goudsmit, die voor de Amerikaanse Inlichtingendienst werkte, volledig geïnformeerd en hem ervan overtuigd dat Duitsland helemaal niet bezig was met het ontwikkelen van een atoombom.

Lise:

Sinds wanneer wisten de Amerikanen dat?

Otto:

Sinds eind '44. Maar ondanks deze informatie gingen ze gewoon door met de ontwikkeling van de bom. Zonder problemen met hun geweten.

Lise (*sarcastisch*):

Nee, dan die Duitsers, die hadden een zuiver geweten!

Otto:

Juist.

Lise:

Maar jullie hebben toch jarenlang samengewerkt met een amoreel regime!

Otto:

We konden toch niet anders, Lise. Begrijp dat toch.

Lise:

Ik kan begrijpen dat jullie je niet openlijk konden verzetten tegen de Nazi's. Maar ik kan niet begrijpen dat jullie -nu het wel kan- zo weinig willen terugdenken aan die tijd. Dat jullie je verleden weigeren te onderzoeken.

Het blijft een korte tijd stil. Dan begint Otto weer dezelfde melodie te fluiten. Lise houdt haar handen voor haar oren.

Otto (als hij stopt met fluiten laat Lise haar handen zakken):

Ik denk wel eens, als die kernsplitsing niet was ontdekt
.....

Lise:

Hou toch op Otto, de kernsplitsing is wel ontdekt!

Otto:

Als die kernsplitsing niet was ontdekt

Lise:

Wat een onzin!

Otto:

Dan had ik me nu niet schuldig gevoeld. Hoe zit dat eigenlijk met jou? Voel jij je schuldig?

Lise:

Waarom zou ik? Ik ben weliswaar de moeder van de kernsplitsing, maar niet van de atoombom. Dat is een groot verschil.

Otto:

We stonden beiden aan de wieg van de kernsplitsing en wisten niet wat we nu weten. Toen duidelijk werd dat de bom theoretisch mogelijk was, hoopte ik – net zoals ieder ander met verantwoordelijkheidsgevoel – dat de praktische uitwerking niet mogelijk zou zijn.

Lise:

Moet ik dat geloven?

Otto:

Heb ik in al die jaren -in die dertig jaar dat we hebben samengewerkt- ooit tegen je gelogen?

Lise:

Misschien niet gelogen, maar me wel verraden.

Otto:

Wat zeg je nou, Lise?

Lise:

Zal ik je geheugen opfrissen?

Otto (na korte tijd):

Ik herinner me alleen een voorval in '38, maar dat zou ik geen verraad willen noemen.

Lise:

Hoe zou jij het dan noemen?

Otto:

Noodzaak. Ik kon niet anders en had het beste met je voor.

Lise:

Toe maar. Daar was ik blij mee, zeg.

Otto:

Ik wilde je beschermen, omdat je bedreigd werd. Dat ben je toch met me eens?

Lise:

Ja, ik werd bedreigd, dat is zo. Maar jij vond dat ik in mijn eigen belang ontslag moest nemen en vervolgens gewoon door kon blijven werken, onbetaald en zonder aanstelling, alsof er niks gebeurd was. Gewoon leiding blijven geven aan het onderzoek. Aan ons onderzoek.

Otto:

In de gegeven omstandigheden vond ik dat een goede oplossing. Zelf deed je niks, alsof je je situatie niet gevaarlijk vond.

Lise:

Jouw zogenaamde 'oplossing' vond ik verraad.

Otto:

Jij was naïef, terwijl Max Planck -de grote Max Planck- je niet langer kon beschermen. Er moest dus wat gebeuren.

Lise:

Daarom ben ik uiteindelijk ook gevlucht.

Otto:

Ik heb je daarbij toch geholpen? Althans gedaan wat ik kon! Bovendien gaf ik je een kostbare ring met diamanten. De verlovingsring van mijn moeder, waar ik erg aan gehecht was.

Lise:

Die draag ik nog steeds. (*Lise laat Otto haar ring zien, hij bekijkt de ring heel goed*).

Otto:

Het is nog steeds een mooie ring. (*Otto geeft haar de ring weer terug*)

Lise:

Mijn vlucht uit Duitsland kwam jou goed uit. Het gaf rust op het instituut. Het onderzoek was veilig gesteld.

Otto:

Jij en ik konden gewoon verder gaan met ons onderzoek. We voerden haast dagelijks overleg via brieven.

Lise:

Weliswaar in het geheim. Ik miste de onderzoeks-apparatuur die in Berlijn was achtergebleven.

Otto:

Het kon toch niet anders?

Lise:

Ik was bang de grip op het onderzoek kwijt te raken, terwijl ik het gevoel had dat we dicht bij een nieuwe ontdekking waren.

Otto:

Na jouw vlucht kon ik op het instituut niet laten merken dat ik nog steeds met je samenwerkte!

Lise:

Sterker nog: dat je van een gevluichte Jodin te horen kreeg welke experimenten je moest doen!

Otto:

Mijn experimenten toonden uiteindelijk aan dat jij -en trouwens ook alle andere natuurkundigen- dat jullie het jarenlang bij het verkeerde eind hadden.

Lise:

Voor mij is het nog steeds een raadsel waarom wij -en dan bedoel ik de kernfysici- al die jaren niet aan de mogelijkheid van kernsplitsing hebben gedacht. Behalve Ida Noddack.

Otto:

Zij was geen natuurkundige, maar scheikundige, net zoals ik. Werd ze daarom misschien niet geloofd?

Lise:

Zij kon haar hypothese theoretisch niet onderbouwen. En ze was een vrouw.

Otto:

Maar de natuurkundigen vonden dat ze zich met haar idee belachelijk had gemaakt!

Lise:

Achteraf schaam ik me daar diep voor. Zo erg dat ik haar mijn excuses nog steeds niet heb aangeboden.

Otto:

Ik constateer dat de atoomgeleerden lang blind waren en daardoor de optie van kernsplijting niet zagen. Blijkbaar waren jullie toch niet zo slim.

Lise:

Alleen al de gedachte dat uraniumkernen konden splijten vonden we idioot, terwijl achteraf gezien het idee van kernsplijting niet bijzonder briljant was.

Otto:

Het was zo simpel: de neutronen botsen tegen de uraniumkernen en als een soort beitels splijten ze de kernen, waarbij zowel straling als energie vrijkomt.

Lise (boos):

Had het zelf bedacht, als het zo simpel was.

Otto:

Ik deed de experimenten. En met succes! Zeg nou zelf!

Lise (boos):

Zonder mijn ideeën had jij helemaal niet de juiste experimenten kunnen doen!

Otto:

Maar wat ik deed was uniek. Dat konden de chemici in Rome en Parijs niet.

Lise:

Jij kon je resultaten niet verklaren. Ik gelukkig wèl. Achteraf geef ik toe dat het erg lang heeft geduurd. Toen ik mijn oplossing aan jou doorgaf, publiceerde jij die meteen, maar zonder mijn naam te noemen.

Otto:

Die kon ik toch niet vermelden! Jij zat al een half jaar in Zweden!

Lise:

Om de bekende reden ... ja ja.

Otto:

Snap jij dan niet dat het succes me meteen met een probleem opzadelde?

Lise:

Ons succes. Het gaat om eerlijkheid, Otto.

Otto:

Maar je begrijp toch ook Lise, dat het om een geheim ging. Ik kon niet eerlijk zijn.

Lise:

Maar je wilde wel direct publiceren!

Otto:

Natuurlijk, daarvoor was de ontdekking te belangrijk!

Lise:

Onze ontdekking. Het resultaat van onze samenwerking, een samenwerking tussen scheikunde en natuurkunde! De ene discipline kon niet zonder de andere! Maar jij kon zonder mij! Jij trok onze ontdekking uit de context van de natuurkunde. Met welk recht?

Otto:

Uit angst, Lise.

Lise (boos):

Jouw oneerlijkheid was de prijs om professioneel te overleven! Maar nu de oorlog voorbij is, nu je dus geen gevaar meer hebt te duchten van de Nazi's, kun je je publicatie van toen toch direct corrigeren? Waarom staat mijn naam er nog steeds niet boven? Dat had je toch al lang moeten doen?

Otto (boos):

Ik laat me door jou niet onder druk zetten.

Lise (wanhopig):

Moet ik je dan smeken om eerlijkheid?

Otto (boos):

Eerlijkheid? Wat is eerlijkheid? De Amerikaanse president noemde jou 'die kleine dame die Duitsland ontvluchtte met de bom in haar handtas'!

Lise:

Grote onzin, dat weet je toch?! Ik heb nooit iets met bom te maken willen hebben.

Otto:

Natuurlijk, maar de Amerikanen zien jou als de enige ontdekker van de kernsplitsing. Waar ik de pest aan heb is dat ze mijn naam helemaal niet noemen. Zij weten toch ook dat ik uiteindelijk jouw ogen heb geopend.

Lise (*sarcastisch*):

Grote hulde aan de chemie!

Otto:

Nog grotere hulde aan de chemicus die de experimenten deed!

Lise (*heel boos*):

Dus jij deed het werk en ik deed niks, behalve het voorkómen van een snelle ontdekking van de kernsplitsing? Jij hoefde uiteindelijk alleen maar mijn ogen te openen!? Weet je, Otto - nu in dit gesprek, nu pas - heb jij me voor het eerst werkelijk de ogen geopend! (*Lise doet haar ring af en gooit die in de richting van Otto. Otto raapt de ring op en probeert hem weer aan Lise terug te geven. Ze wil dat niet, er ontstaat een korte schermutseling. Daarna verlaat Lise de kamer.*)

Groningen, 16 november 1945

Lieve Lise,

Ik schrijf je deze brief om je een hart onder de riem te steken. Je hebt dat wel nodig na wat vandaag bekend is geworden. Al enkele maanden ging het gerucht dat jij samen met Otto een Nobelprijs zou krijgen. Dan moet het voor jou heel frustrerend zijn dat het Nobelcomité in zijn wijsheid heeft besloten om Otto, om de grote Otto Hahn, de Nobelprijs voor de Scheikunde toe te kennen. Hij heeft die prijs verdiend. Daar is geen twijfel over mogelijk. Alleen al op grond van zijn eerdere prestaties in de radiochemie en de kernfysica. Hij deed op dit laatste vakgebied slechts de – overigens knappe - chemische analyses. Wij weten dat hij de natuurkunde onvoldoende snapte. Jij was het die ontdekte dat kernsplijting mogelijk was. Jij berekende dat er dan veel energie wordt geproduceerd. Van kernenergie had de grote Otto Hahn dus niet het flauwste idee.

Ik ben erg verontwaardigd en vind dat jij -volkomen ten onrechte- door het comité over het hoofd bent gezien. Jij hebt jarenlang met Otto samengewerkt en samen hebben jullie belangrijke bijdragen geleverd aan de ontwikkeling van de moderne natuurkunde. Het is zo verwonderlijk dat je werd genegeerd. Al in '39 werd je samen met Otto voorgedragen. En het is ongetwijfeld voor jou erg bitter dat de prijs naar het instituut in Berlijn gaat, dat jij noodgedwongen moest verlaten. Het was je helaas niet gegeven om daar het veelbelovende werk te voltooien, terwijl de ontdekking zo nabij was.

Ik vind dat jij samen met Otto die Nobelprijs voor de Scheikunde had moeten krijgen òf – en dat zou nog passender zijn geweest – dat jij de Nobelprijs voor de Natuurkunde had gekregen. En ik weet zeker dat vele collega's -van waar dan ook- vinden dat je die prijs had verdiend.

Ook al heb jij er niks aan, ik kan me op dit moment niet inhouden om te speculeren over de reden of redenen waarom het comité je de prijs niet heeft gegeven. Ik kan niet accepteren dat Otto de favoriete kandidaat was. Heeft bij de toekenning meegespeeld dat je een vrouw was en ook nog joods? Of dat Otto in Zweden veel bevriende collega's heeft? Jij weet als geen ander dat de Zweedse wetenschap erg op de Duitse is gericht. Daarom zou het me niet verbazen als het Nobelcomité slecht geïnformeerd was. Misschien was de visie van het comité eenzijdig gebaseerd op Otto's verhaal van de ontdekking van de kernsplitsing? Ongetwijfeld heeft ook het complexe interdisciplinaire karakter van jullie samenwerking een rol gespeeld. Ik denk dat het voor het comité moeilijk was een goed beeld te krijgen van de rol van de analytische chemie - Otto's bijdrage - en die van de theoretische natuurkunde – jouw bijdrage.

Weet je nog dat je enkele maanden geleden door Zweedse kranten de hemel in werd geprezen? Nu beweren ze dat je Otto's assistente bent geweest. Dat is uiterst beledigend. Ik vind het onacceptabel dat deze bewering nog niet door Otto en/of het Nobelcomité is gecorrigeerd. Het is toch lachwekkend om te veronderstellen dat jij, een natuurkundige, die in het verleden haar sporen meer dan verdiend heeft, de assistente zou zijn geweest van Otto, een chemicus! Nogmaals, ik vind dat de grote Otto Hahn zo snel mogelijk de onjuiste krantenberichten moet corrigeren!

In je laatste brief vroeg je hoe het met me ging. Ik kan daar kort over zijn. Het lopen gaat steeds moeilijker. Ik gebruik inmiddels een rolstoel. Daardoor kosten alle activiteiten me erg veel energie. Ik kan thuis moeilijk de trap op. Ook op de universiteit wordt het steeds moeilijker. Ik red me nog dankzij hulpvaardige collega's en studenten, maar ik vraag me wel af hoe lang me dat nog zal lukken.

Ik hoop van harte dat deze brief je een beetje kan ondersteunen.

Alle goeds en een hartelijke groet, mede namens Miep,

Dirk

Stockholm, 10 december 1946

Beste Dirk,

Allereerst wil ik me excuseren voor mijn grote nalatigheid. Dat ik je nu pas terugschrijf komt doordat ik in het afgelopen jaar veel heb meegemaakt. Het was in alle opzichten een turbulent jaar. Ik ben in vriendschap in gebreke gebleven, maar hoop dat je na het lezen van mijn brief enig begrip voor me kunt opbrengen.

Omdat ik zo'n lange tijd niets van me heb laten horen, weet ik ook niet hoe het nu met jou, Miep en de kinderen gaat. In jouw laatste brief schreef je dat je gezondheidsproblemen steeds groter werden. Ik ben erg benieuwd hoe je gezondheid er nu voorstaat. Hopelijk ben je niet al te veel achteruitgegaan? Ik wil je alsnog hartelijk danken voor je bemoedigende brief, direct nadat Otto de Nobelprijs was toegekend. Jouw brief heeft me toen echt goed gedaan. Ik was ook heel blij met de vele reacties die ik toen mocht ontvangen van collega's uit allerlei landen. Het is heel belangrijk voor me geweest. Ik ben het eens met de meeste schrijvers, die vinden dat Otto de prijs meer dan verdiend heeft. Tegelijkertijd weet ik dat mijn bijdrage om het proces van de kernsplitsing te verklaren niet zonder betekenis is geweest. Het heeft een tijdje geduurd, maar uiteindelijk heb ik kunnen accepteren dat een Nobelprijs mij niet gegund was. Het zij zo.

Als ik op het afgelopen jaar terugkijk dan realiseer ik me dat wat er met de wereld is gebeurd me niet in de koude kleren is gaan zitten. De Tweede Wereldoorlog

is weliswaar voorbij, maar ik voel me nog steeds erg moe en leeg. Ik heb lange tijd nodig gehad om weer enigszins tot mezelf te komen. Wat me enorm bij het herstel geholpen heeft was mijn reis naar Amerika. In Washington DC was een gasthoogleraarschap voor mij geregeld. Toen ik aankwam op het vliegveld van New York en - bovenaan de vliegtuigtrap staande - de zwerm journalisten en fotografen zag, schoot ik van schrik weer naar binnen, het vliegtuig in, om even tot mezelf te komen. Later werd ik liefdevol in de armen gesloten door familieleden, die soms een lange reis hadden gemaakt om mij te kunnen verwelkomen! Het was heerlijk om mijn familie na jaren weer terug te zien. Hetzelfde geldt voor de vele bevriende collega's.

Wat zal ik zeggen over de vijf maanden die volgden? Een wervelstorm van activiteiten zou ik het willen noemen. Ik bezocht conferenties en universiteiten. Heel bijzonder was dat ik tot Vrouw van het Jaar werd gekozen en dat ik naast President Harry Truman aan het diner mocht zitten. Hij bood mij een zilveren kom met inscriptie aan, die ik met een glimlach en een buiging accepteerde. Ik hield geen speech, wist geen woorden te vinden. De President was hartelijk en joviaal, we hebben over de Bom gepraat en beiden de hoop uitgesproken dat die nooit weer gebruikt zal worden. Truman begon zijn speech met een paar grappen (ik denk dat dit typisch Amerikaans is). Hij eindigde met een dringend beroep op de Amerikanen om voedsel naar hongerend Europa te sturen.

Ik heb colleges Atoomfysica gegeven. Eerst was ik nog onzeker over mijn Engels, maar de vierhonderd mensen die naar mijn eerste college waren gekomen, leken redelijk tevreden en zo'n honderd studenten bleven de colleges volgen gedurende vijftien weken. Verder werd ik overal

uitgenodigd, bij talentenjachten, bij universiteiten, bij vrouwenorganisaties en bij padvindders. Ik heb in het begin aan een persbijeenkomst meegewerkt, om privé interviews te ontwijken, maar dat hielp niet veel. Door een vriend was ik gewaarschuwd: De helft van wat er in Amerikaanse kranten gedrukt wordt, is niet waar. In de USA willen mensen alles van je weten: wat voor ontbijt je neemt, hoe je denkt over Beethoven of over Mickey Mouse.

Dat mensen een privéleven kunnen hebben, is hier een ouderwets idee. Het toppunt was een aanbieding die ik kreeg vanuit Hollywood. Men wilde een film over mij maken: *The Beginning of the End*. Ik vond de inhoud grote onzin. De film was gebaseerd op een oud krantenartikel waarin stond dat SS-ers me op het lab in Berlijn hadden bezocht en me hadden ontslagen. Vervolgens was ik uit Duitsland gevlucht met de Bom in mijn handtas. Jij weet als geen ander wat voor onzin dit is. Ik antwoordde de filmmaatschappij dat ik er niet over DACHT om in zo'n film te figureren en gaf aan welke feiten niet klopten. Als enige reactie kwam er een aanbod voor een nog veel hogere beloning. Daarna heb ik gedreigd met een proces wanneer ze met de film verder zouden gaan. "Ik zou nog liever naakt over Broadway lopen!" heb ik ze geschreven. Aan zo'n uitspraak merk je, Dirk, dat het verblijf in Amerika me weer levenslust gaf. Ik voelde me voor het eerst in jaren weer gelukkig, vooral dankzij de hereniging met familie en vrienden.

Helaas kwam onlangs aan dat geluksgevoel een abrupt einde, toen Otto – die inmiddels weer in Duitsland woont - in Stockholm de Nobelprijs voor de Scheikunde werd uitgereikt. Ik was erbij. Ik moest wel. Ik heb hem opgehaald van het station, naar het hotel begeleid, hem in de vrije tijd in Stockholm rondgeleid

en op de meeste dagen met hem gedineerd. In zijn interviews sprak Otto over het huidige Duitsland. Met mij wilde hij niet over politiek spreken. Hij vond Duitsland het ongelukkigste land ter wereld. Duitsland werd onrecht aangedaan. De Amerikanen deden hetzelfde wat de Duitsers in hun bezette gebieden hadden gedaan. Dat kun je niet serieus menen, zei ik. Hij vergat al de misdaden die het Derde Rijk had begaan en de medeverantwoordelijkheid van de Duitsers in de Nazitijd. De Duitsers hadden miljoenen onschuldige mensen vermoord. Ik vroeg me af hoe Duitsland ooit het vertrouwen van de wereld kon terugwinnen, als zelfs de beste Duitsers al waren vergeten wat er was gebeurd. Ik heb hem op vriendelijke toon gezegd dat fatsoenlijke Duitsers objectief moeten zijn! Het moreel superieure Duitsland is niet verantwoordelijk voor de zinloze dood van vele duizenden in Hiroshima, zei hij. Hij benadrukte het belang van kernenergie voor het nieuwe Duitsland. Duitsland moest weer zo snel mogelijk internationaal respect krijgen. Hij voerde gewoonweg campagne voor zijn land. En hij is niet de enige wetenschapper, waar dan ook, met nationalistische gevoelens. De oorlog is dan wel voorbij, maar door de confrontatie tussen Oost en West ontstaan nieuwe vijanden. Zoals de geschiedenis altijd heeft laten zien. Daarom maak ik me grote zorgen. Hoe moet de wereld verder? Welke rol moeten de natuurkundigen spelen? In mijn ogen zijn ze onontbeerlijk bij de opbouw van een nieuwe beschaving. Een beschaving die de vrede weet te bewaren.

Otto en ik hebben elkaar vaak ontmoet en gesproken, maar we zaten op verschillende golflengtes. Hij vond dat hij de Nobelprijs had verdiend en dat ik tevreden moest zijn met wat er in de toekomst 'langs zou komen'. Ik voelde een afstand die er nooit was geweest.

In interviews sprak hij geen enkele keer over de dertig jaar samenwerking met mij. Hij noemde mijn naam niet. Zelfs niet één keer. Blijkbaar was er in zijn geheugen geen plaats meer voor mij. Zelfs niet in zijn nieuwe leven. Het bevestigde mijn gevoel dat onze oude vriendschap een lege huls was geworden.

In de afgelopen jaren heb ik moeten strijden om niet verbitterd te raken of mijn vertrouwen in mensen te verliezen. Ik weet dat ik mensen moet nemen zoals ze zijn, maar Otto's oppervlakkigheid -of moet ik zeggen zijn karakterloosheid of zijn slappe karakter- kan ik moeilijk accepteren. Ik voel de pijn van het verlies van de jarenlange vriendschap -vooral de collegiale vriendschap- en merk dat het me nauwelijks lukt om enige vreugde in mijn leven te vinden. Ik kom er niet meer toe om regelmatig wandelingen in de vrije natuur te maken of – wat me vroeger altijd heerlijk ontspande – om piano te spelen. Het lukt me tegenwoordig zelfs niet of nauwelijks om enigszins positief te denken.

Ik voel me eenzaam. Het is misschien moeilijk te begrijpen, maar ik voel me nog steeds niet thuis in Zweden. Ik spreek geen Zweeds, omdat ik geen tijd had om dat te leren. Of beter gezegd: omdat ik hiervoor geen tijd heb genomen. Als vrouw tel je hier trouwens ook niet mee. Je mening wordt gewoonweg niet serieus genomen. Maar teruggaan naar Duitsland is voor mij geen optie. Ik weet zeker dat ik me nooit meer thuis zal voelen in het land waar ik zo van heb gehouden. Hoe moet ik verder? Ik weet het niet. Ik voel alleen hoe moe ik ben.

Voor altijd in vriendschap verbonden,

Lise

Groningen, 20 december 1946

Lieve Lise,

Ik kan je huidige moeheid volledig begrijpen. Je hebt zóveel meegemaakt en dat heeft te veel energie gekost. Ik hoop echt dat je voldoende rust neemt en ontspanning zoekt. En dat je weer zin krijgt om te wandelen en piano te spelen. Ik weet zeker dat je levenslust weer terug zal komen. Maar het kost tijd.

Met mij gaat het niet goed. Ik ben erg achteruitgegaan. Ik kan niet meer lopen. Ik geef de colleges vanuit een rolstoel, terwijl een assistent op het bord opschrijft wat nodig is. Ook het leidinggeven aan het onderzoek lukt niet meer. Ik heb geen energie meer. Ik ontplooi nauwelijks nog activiteiten, maar heb de tijd om na te denken over mezelf en de wereld. Zo maak ik me grote zorgen over de situatie in Nederlands-Indië. Een maand geleden heeft de Nederlandse regering het feitelijke gezag van de Republiek Indonesië erkend over Java en Sumatra. De Republiek vormt nu een onderdeel van de Verenigde Staten van Indonesië, die samen met Nederland deel uitmaken van een unie onder de Nederlandse Kroon. Ongetwijfeld zal dit leiden tot een verhevigde vrijheidsstrijd, waarin Nederland zeker gewapend gaat optreden. Voor Nederland is de oorlog nog niet voorbij.

Jij vraagt je af hoe de wereld verder moet en welke rol de natuurkundigen moeten gaan spelen. Ik denk hier ook vaak over na. Tot voor kort was de dominante opvatting onder natuurkundigen dat wetenschap en politiek niets met elkaar te maken hebben. De natuurkunde stond "vrij" ten opzichte

van de maatschappij. Natuurkundigen hadden geen maatschappelijke verantwoordelijkheid, vonden ze. Maar na de ontwikkeling van de atombom is deze opvatting uiteraard niet meer te handhaven! Ik vind dat de kernfysici er alles aan moeten doen om te voorkomen dat hun kennis ingelijfd wordt bij het instrumentarium van de machthebbers. De atoomgeleerden moeten zich meer gaan richten op de maatschappelijke behoefte -zoals een duurzame vrede- dan op de economische winst. De kernfysici hebben specifiek de taak om duidelijk te maken dat het atoomwapen voor de mensheid een zelfmoordwapen is. De ontwikkeling van kernwapens zal de staten nieuwe mogelijkheden tot vernietiging verschaffen. De atombommen waarover Amerika nu beschikt, zijn slechts de eerste stap in deze richting en de vernietigende krachten die in de loop van de toekomstige ontwikkeling beschikbaar zullen komen, zijn vrijwel onbegrensd. De mensheid is in een tijdperk gekomen waarin verwoesting op ongekende schaal mogelijk is.

Er moet een nieuwe manier van denken komen. Niet alleen voor de politici, ook voor de atoomgeleerden zelf. Zowel de politici als de atoomgeleerden moeten de kernfysica-in-dienst-van-de-oorlog loslaten. Niet gemakkelijk in een tijd waarin politici de kernfysica hebben gemilitariseerd. Hoe moeten de atoomgeleerden de macht van politici weerstaan? Hoe kunnen kernfysici hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen? Hoe kunnen ze -in de huidige cultuur van geheimhouding en verdachtmaking- gaan samenwerken en voorkomen dat hun morele en politieke waakzaamheid verslapt? Ze kunnen het toch niet langer aan de politici over laten? Zullen ze ooit de politieke arena betreden? Ik kan helaas niet in de toekomst kijken. Mijn

gezondheid is zo slecht dat ik die toekomst niet lang meer zal meemaken.

Ik mijmer wel vaak over die toekomst. Laatst rustte ik uit na een vermoeiend gesprek met een van mijn promovendi. Toen ik in een diepe rust was geraakt, bevond ik mij in een grote glazen laboratoriumruimte. Het lab had een open dak, waarboven haviken vlogen. Ik zag een bont gezelschap van met elkaar samenwerkende atoomgeleerden, die uit allerlei culturen afkomstig waren. Op de rechterschouder van elke onderzoeker zat een goudmerel, die elk experiment nauwgezet volgde. Als een atoomgeleerde "pacem" riep, dan begon de goudmerel vrolijk te fluiten. Hij vloog op en zodra hij het open dak passeerde transformeerde het zonlicht hem in een witte duif, die vrolijk fladderend wegvloog. Korte tijd later verscheen vanuit dat felle zonlicht een witte duif, die zodra hij voorbij de haviken was, via het open dak het laboratorium binnen vloog. Daar transformeerde hij meteen in een goudmerel en nam weer plaats op de rechterschouder van de atoomgeleerde. Dit schouwspel herhaalde zich bij elke onderzoeker die "pacem" riep. Vrolijk fluitende goudmerels vlogen dus af en aan. Witte duiven verdwenen in het felle zonlicht, maar kwamen ook weer tevoorschijn.

Ik zag echter ook atoomgeleerden die geen enkele keer "pacem" hadden geroepen. Hun goudmerels begonnen steeds harder te krijsen, waarna haviken via het open dak naar binnenvlogen en op het hoofd van de atoomgeleerden gingen zitten.

Ik weet eigenlijk niet waarom ik je deze droombeelden vertel, want ze bieden geen concrete antwoorden op mijn vragen. Maar ze hebben me

duidelijk gemaakt dat de goudmerels alleen hun werk kunnen verrichten zodra de haviken en de witte duiven wereldwijd een samenwerkend bondgenootschap vormen. Dan kunnen de goudmerels er voor zorgen dat de kernfysica zich zal ontwikkelen in het belang van de gehele mensheid. Voor een duurzaam “pacem”.

Ik wens je zo’n “pacem” toe, ook namens Miep,

Dirk

Vierde scène (slot)

Lise en Dirk (in rolstoel) komen naar voren. Ze richten zich tot het publiek.

Lise:

De gezondheid van Dirk Coster ging door de MS steeds verder achteruit. In het laatste jaar van zijn leven was hij niet meer in staat om te werken. Hij overleed in 1950, 60 jaar oud.

Dirk:

De collegiale vriendschap tussen Lise Meitner en Otto Hahn herstelde zich niet, maar privé bleven ze vrienden. Lise Meitner bleef tot haar 75ste in Zweden werken. In 1968 overleed ze, in de gezegende leeftijd van 89 jaar. Dertig jaar later werd Lise Meitner alsnog op een bijzondere wijze geëerd, toen het element met atoomnummer 109 naar haar werd genoemd. Sindsdien heet dit element Meitnerium.

Einde

Biografische notities over Dirk Coster

Dirk Coster (1889-1950) groeide op in Amsterdam in een arm arbeidersgezin met tien kinderen. Hij was intelligent, maar een universitaire studie was financieel niet mogelijk. Hij ging naar de Haarlemse Kweekschool en werkte daarna enkele jaren als 'schoolmeester'. Dankzij de hulp van twee predikantsdochters, de dames Maronier uit Oosterbeek, kreeg hij alsnog de mogelijkheid om te gaan studeren. Hij solliciteerde namelijk in Oosterbeek naar de functie van 'hoofdmeester', maar de dames Maronier, leden van de sollicitatiecommissie, hadden de indruk dat hij hiervoor eigenlijk te intelligent was. Op hun vraag waarom hij niet was gaan studeren antwoordde Dirk dat geldgebrek dit onmogelijk had gemaakt. Kort daarna zorgden de dames ervoor dat een mecenas Dirk het benodigde geld schonk, waardoor hij in 1913 met een universitaire studie kon beginnen.

Dirk koos voor de studie natuurkunde in Leiden, waar hij tegelijkertijd het 1^e en 2de studiejaar volgde. Ook slaagde hij in die beginperiode voor het staatsexamen, waardoor hij officieel toegelaten werd tot de universiteit. In zijn studentenperiode sympathiseerde hij, net zoals zijn goede vriend Jan Romein, met socialistische stromingen. Hij was medeoprichter en voorzitter van de Studentenvereniging tot Studie van het Socialisme. Dirk legde in 1916 zijn doctoraal examen af in de theoretische natuurkunde. Zijn doel was echter de experimentele natuurkunde. Daarom ging hij naar Delft, waar hij assistent werd van W.J. de Haas. In 1919 behaalde hij daar ook zijn diploma voor elektrotechnisch ingenieur.

Dirk trouwde in 1919 met Lina Maria (Miep) Wijsman. Hun gezamenlijke vriendin Annie Romeijn-Verschoor beschrijft Miep in haar boek *Omzien in verwondering* als een mooie, vlotte en zelfbewuste jonge dame. Zij was de eerste studente die in Leiden Indische talen studeerde. Ze kwam uit een intellectueel milieu. Enkele dames uit haar familie waren lichtelijk ontdaan vanwege Mieps keuze voor een ex-schoolmeester en een zoon van een metaalarbeider uit het Amsterdamse Kattenburg. Miep vroeg hun of zij wellicht bevreesd waren dat haar kinderen met een pet op zouden worden geboren. De dames reageerden hier niet op.

In 1920 ging Dirk samen met Miep naar Zweden om aan de Universiteit van Lund onderzoek te gaan doen op het gebied van röntgenspectroscopie. In 1921 ontmoette hij daar de Oostenrijkse natuurkundige Lise Meitner, met wie meteen een warme vriendschap ontstond. In 1922 promoveerde Dirk in Leiden. In dat jaar ging hij op uitnodiging van Niels Bohr onderzoek verrichten in diens instituut in Kopenhagen. Samen met Georges von Hevesy ontdekte hij daar het element Hafnium. In 1923 ging Dirk weer terug naar Nederland. In Haarlem werd hij conservator van het Teyler's Natuurkundig Kabinet.

Dirk nodigde Lise Meitner in 1923 uit om in Nederland lezingen te geven. Lise was daar erg blij mee, want in Duitsland heerste toen een ernstige economische crisis. Door haar verblijf in Nederland kon ze even ontsnappen aan de Duitse chaos. Bovendien ontving ze in Nederland haar honorering in waardevaste valuta.

In 1924 aanvaardde Dirk het hoogleraarschap te Groningen. Zijn wetenschappelijk werk werd hoog gewaardeerd, want in de jaren daarna werd hij negen (!) keer door collega's genomineerd voor de

Nobelprijs voor de Scheikunde. Vanaf 1934 was hij lid van de Afdeling Natuurkunde van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW). In dat jaar begon ook zijn onderzoek op het gebied van kernfysica.

Dirk en Miep voelden zich heel sterk betrokken bij wat er in de samenleving gebeurde. Zij voelden sympathie voor de Indonesische vrijheidsbeweging. Dirk was zich zeer bewust van het naderend onheil van het nationaalsocialisme voor Joden. Aan de Rijksuniversiteit Groningen was Dirk Coster secretaris van het in 1933 opgerichte 'Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitschland'. In 1935 zorgde hij ervoor dat de Joods/Duitse natuurkundige Gerhard W. Rathenau, die in Nazi-Duitsland groot gevaar liep, een aanstelling kreeg aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tussen 1938 en 1953 werkte Rathenau op het Natuurkundig Laboratorium van Philips in Eindhoven. Hij vroeg de Nederlandse nationaliteit aan, die hem in 1947 werd verleend. In 1953 werd hij benoemd tot hoogleraar in de experimentele natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Bij zijn oratie bedankte Rathenau de inmiddels overleden Dirk Coster, omdat die hem gedurende zijn verblijf in Groningen tot grote steun was geweest. Rathenau zei hierbij: "Dat ik de behoefte heb gevoeld om Nederlander te worden, dank ik in de eerste plaats aan Dirk Coster en zijn persoonlijkheid blijft mij een voorbeeld." Het huidige Rathenau Instituut (ondergebracht bij de KNAW) draagt sinds 1994 zijn naam.

Dirk Coster was lid van het Centraal Wuppertal Comité, dat eind 1935 in Amsterdam werd gevormd. Dit comité was opgericht door Nederlandse en Duitse communisten. Het doel was morele en financiële steun te verwerven voor de meer dan duizend vrouwen en

mannen in de industriële streek rond Wuppertal, die in 1935 door Gestapo en politie in hechtenis waren genomen, alsmede voor hun families.

Vanaf 1936 was Dirk Coster lid van het 'Comité van Waakzaamheid', opgericht door anti-nationaal-socialistische intellectuelen die de geestelijke vrijheid wilden verdedigen. Ondanks ernstige gezondheidsklachten vanwege MS hielp hij in 1938 bij de vlucht van Lise Meitner uit Nazi-Duitsland. Die vlucht was voorbereid in samenwerking met de Nederlandse natuurkundigen Peter Debye, Hans Kramers, en Adriaan Fokker en met Edzo Hommes Ebels, zijn buurman en lid van Gedeputeerde Staten van Groningen. Begin 1939 gaf Lise Meitner samen met Otto Frisch een fysische verklaring bij chemische analyses die Otto Hahn en Fritz Strassmann rond kerstmis 1938 in Berlijn hadden uitgevoerd. Lise Meitner en Otto Frisch gaven aan dat bij deze experimenten kernsplijting had plaatsgevonden, waarbij relatief veel energie was vrijgekomen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog boden Dirk Coster en zijn vrouw Miep onderdak aan enkele onderduikers (o.a. aan de latere schrijver/dichter Judith Herzberg). In 1942 schreef Dirk Coster een brief aan de Duitse natuurkundige Werner Heisenberg met het dringende verzoek alles in het werk te stellen om de in Den Haag wonende ouders van Sam Goudsmit uit de handen van de Nazi's te redden. Sam Goudsmit was een met Dirk bevriende joodse natuurkundige die naar Amerika was geëmigreerd. Heisenberg reageerde echter halfslachtig. Zijn brief aan de Duitse autoriteiten kwam bovendien te laat. De ouders van Sam Goudsmit waren inmiddels vergast.

Dirk Coster zorgde er in de Tweede Wereldoorlog ook voor dat hij geassisteerd werd door vijf studenten, die hierdoor vrijgesteld werden van tewerkstelling in Duitsland. Een van de assistenten was Hendrik de Waard die later in Groningen hoogleraar natuurkunde werd. Verder hielp Dirk in december 1943 enkele Groninger studenten (Vuchter en Baxmeijer) bij hun vlucht per bootje naar Engeland. Hij gaf deze 'engelandvaarders' een startaccu mee uit het laboratorium van de Universiteit. Via Radio Oranje hoorde hij in februari 1944 dat hun vlucht geslaagd was en dat ze veilig in Londen waren aangekomen.

Op 16 augustus 1945, dus 10 dagen na Hiroshima, schreef Hans Kramers, een bevriende hoogleraar theoretische natuurkunde in Leiden, samen met Dirk Coster, een brief naar minister-president Schermerhorn. Zij vonden dat de Nederlandse natuurkundigen een inhaalslag moesten maken op het gebied van de kernfysica. In de brief werd de oprichting van een comité voorgesteld dat de mogelijkheden van thorium (uit Nederlands-Indië) en uranium moest onderzoeken om de kernenergie van deze elementen economisch nuttig te maken. Twee dagen later ontstond de 'Adviescommissie inzake Kernphysica'. Deze commissie had een stichting nodig: de *Stichting voor Fundamenteel Onderzoek der Materie* (FOM).

Helaas kreeg Dirk al in de jaren dertig van de vorige eeuw ernstige gezondheidsproblemen vanwege de ziekte MS. Het werd jaar na jaar moeilijker voor hem om zijn onderwijs- en onderzoekstaken aan de Rijksuniversiteit Groningen te volbrengen. In 1949, een jaar voor zijn dood, moest hij noodgedwongen ophouden met zijn werk, dat hem jaren lang erg dierbaar was geweest.

Bronnen

Ruth Lewin Sime, *Lise Meitner – A Life in Physics*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1996.

Linda Polman, *Niemand wil ze hebben. Europa en zijn vluchtelingen*, Jurgen Maas, Amsterdam, 2019.

John Cornwell, *Hitlers wetenschappers*, BZZTôH, 's-Gravenhage, 2004.

Martijn van Calmthout, *Sam Goudsmit. Zijn jacht op de atoombom van Hitler*, Meulenhoff, Amsterdam, 2016.

David Pyke en Jean Medawar, *Hoe Joodse geleerden Hitlers ondergang inluidden*, Omniboek, Utrecht, 2013.

Cynthia C. Kelly (editor), *The Manhattan Project. The Birth of the Atomic Bomb in the Words of its Creators, Eyewitnesses, and Historians*, Black Dog & Leventhal Publishers, Inc., New York, 2007.

Arnoud H. Klokke, *De Amsterdamse familie Coster*, uitgave in eigen beheer, zonder jaartal.

Arnoud H. Klokke (uitgever), *Herinneringen uit haar jeugd die Ada Coster heeft opgeschreven in 2000*, uitgave in eigen beheer, zonder jaartal.

Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1970.

Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Bert Bakker, Amsterdam, 2005.

Klaas van Berkel en Stefan van der Poel (red.), *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, Verloren, Hilversum, 2016.

Leo Molenaar, *Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten*, Elmar, Delft, 1994.

H.A. Kramers, *Levensbericht van Dirk Coster*, Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1951-1952, pp.198-201, Amsterdam.

Dankwoord

Ik ben een aantal mensen dank verschuldigd, omdat ze zo vriendelijk waren feedback te geven op mijn teksten: Gustaaf Biezeveld, Feike van der Boom, Kees Dijkhuizen, Karel Hermans, Piet de Jong, Marjon van Moorsel, Stefan van der Poel, Albert Jan Scheffer, Anke Schuster, Jo Sijben, Gerard Stout, Jacqueline van Weering en Douwe Wiersma.

Ik ben met name grote dank verschuldigd aan Jari Wiersma-Teule en Harm Damsma. Zij hebben me relmatig tijdens het schrijfproces geholpen met hun raadgevingen, suggesties en ideeën.

Ik bedank ook enkele familieleden van Dirk Coster die ik heb kunnen spreken: Herman Coster (zoon van Dirk), H. Postel (echtgenoot van Els Coster; dochter van Dirk). Verder sprak ik met Arnoud H. Klokke (schoonzoon van Dirk) en Marijke Klokke (kleindochter van Dirk). Bijzonder informatief waren twee boekjes die Arnoud H. Klokke me opstuurde. Het ene boekje ging over de voorgeschiedenis van de familie Coster; het andere boekje was van de hand van zijn vrouw Ada Coster (dochter van Dirk), die hierin haar jeugdherinneringen beschreef. Ik ben heel blij dat de contacten met de familieleden van Dirk Coster me een beter beeld van hem hebben gegeven.

Zoals altijd was mijn vrouw Yvonne de eerste die mijn teksten las en kritisch becommentarieerde. Ik dank haar voor haar ondersteuning bij het schrijven van dit boek.

Over de auteur

Chrétien Schouteten, chemicus. Werkte in de wetenschap, als vakdidacticus in het hoger onderwijs en als docent op middelbare scholen.

De auteur schreef: *De Scheikundige – Het dramatische leven van Fritz Haber*. Ter Verpoozing, Peize 2012. Dit is een toneelstuk waarin ethische dilemma's waarmee chemici kunnen worden geconfronteerd, indringend naar voren worden gebracht. Dit toneelstuk is gespeeld op podia in Argentinië, Duitsland, Groot-Brittannië, Nederland.

Met Annette van Dijk en Greet Meihuizen – de Regt schreef hij *Keerlicht – Over geluk in het onderwijs* Ter Verpoozing. Peize 2019.